

ՆՈՐ-ՆԱԽԻՋԵՒԱՆԻ ՀԱՅԿԱԿԱՆ ՄԱԳԻՍՏՐԱՏՐ

Ա.

Նոր - Նախիջևանի Հայկական Մագիստրատը, որ բացուել էր 1780 թվին արտօնութեան հրովարտակի հինգերորդ յօդուածի հիման վերայ, պարունակում էր իւր մէջ թէ քաղաքի և թէ գիւղերի բոլոր կառավարչական հաստատութիւնները. նա գաղթականների և դատաստանատունը և ոստիկանատունը և քաղաքային խորհրդարանն էր: Հայկական մագիստրատի գաղտնատանական մասը բաժանուում էր երկու առանձին մասերի՝ Հայկականի և Ռուսականի: Հայկակտնում վճռուում էին, բացի քրէական և ընթացիկ գործերից, միւս բոլոր տեսակ գործերը: Քրէականի Ռուսաց մասում վճռուելու պատճառն այն էր, որ Հայերին իրաւունք չէր

տրուած կատարել Հայոց դատաստանագրքի պահանջած արեան դատաստանը, իսկ ընթացիկ գործերն ալ դ մասում վճռուում էին նորա համար, որ ընթացիկ գործեր ասելով, հասկացուում էին Հայի և օտարի մէջ եղած դատաստանը և արտաքին կամ տէրութեան զանազան ատեանների հետ եղած գրագրութիւնները, որ, յայտնի բան է, պէտք է կատարուէին Ռուսաց լեզուով: Հայկական դատաստանը կատարուում էր Հայոց լեզուով, Հայոց ծիսով և սովորութեամբ և կազմակերպուած էր Հայոց դատաստանագրքի հիման վերայ, իսկ Ռուսականը կատարուում էր Ռուսաց լեզուով և կազմակերպուած էր տէրութեան ընդհանուր օրէնսդրութեան հիման վերայ:

Մագիստրատի Հայոց դատաստանական մասի պաշտօնական անձինքն էին՝ Դատաւորներ, Ատենագալիք, Թարգմանիչ, Օրինակող, Ստարոստա, Ատենագետ և Բանտապետ: Դատաւորների թիւը երեք էր. նոցանից մէկը համարուում էր նախագահ և կոչուում էր «Առաջին Դատաւոր», իսկ միւս երկուսը նորա դատակից ընկերներն էին և կոչուում էին «Երկրորդ Դատաւոր»: Առաջին դատաւորը, որ միւսին ժամանակ և Ռուսաց դատաստանական մասի նախագահն էր, բացի հիւանդութեան և ուրիշ լարգելի դէպքերից, միշտ պէտք է ներկայ գտնուէր ատենում, որովհետեւ առանց նորա ներկայութեան ոչ Ռուսաց և ոչ Հայոց մասում կարող էր ատեան կազմուել: Երկրորդ դատաւորներից մէկին յանձնուած էր խնամակալութեան գործերը, որոնք պահանջում էին նորա մշտական ներկայութիւնը զանազան իրեղէնների ցուցակագրելու, գնահատելու և ուրիշ այսպիսի գործողութիւնների ժամանակ, իսկ միւսը պարտական էր փոխանակել նախագահին, եթէ նա բացակայ լինէր, և կատարէր բանաւոր կերպով առաջար-

Վուած գործերի դատաստանը. այդ դատաստանն էր, որ կոչուում էր «Բանաւոր իրաւարան»:

Դատաւորները ընտրուում էին քաղաքացիներից և ստանձնում էին իւրեանց պաշտօնը տէրութեան հաստատութեամբ. նոքա պէտք է լինէին արդարադատ, անաչառ, իմաստուն, օրէնսգէտ, համբերող և ճշմարտասէր մարդիկ, որ կարողանային գրաւել ժողովրդի սէրը, համակրութիւնը և հաւատքը: Դատաւոր չէին կարող լինել՝ խելագարները, հրապարակաւ պատժուածները, օրէնքով արգելուածները, բանադրուածները, դատաստանական պաշտօնից արձակուածները և անչափահասները: Դատաւորներն իրաւունք չունէին դատելու իւրեանց ազգականներին, չէին կարող վկայ լինել, չէին կարող դատաստան կտրել իւրեանց սեփական գործերի վերաբերութեամբ: Ամեն մի դատախօսիք իրաւունք ունէր պահանջելու, որ իւր դատին չ'խառնուի այն դատաւորը, որ իւր հետ կռիւ կամ մի որ և է անբաւականութիւն էր ունեցել, միայն որ նա այդ պէտք է անէր ատեանի բացուելուց առաջ: Դատաւորները պէտք է դատէին առանց բարկանալու, հայհոյելու և նամանաւանդ ծեծի: Նոքա պէտք է աշխատէին վերահասու լինել գործի մանրամասնութիւններին, ուշ դնէին դատախազի ապուցոյցներին, պատասխանողի ջատագովութիւններին, վկաների ցուցմունքներին և լետոյ արդէն վճիռ կտրէին: Դատաւորները պէտք է գաղտնապահ լինէին. նոքա իրաւունք չունէին դատախօսիքներին մասնաւոր կերպով ոչ խրատ տալ, ոչ խնդիր գրել նոցա համար, ոչ դատարանի որոշումները յայտնել նոցա և ոչ նոցանից խնդիր ընդունել: Թէ դատը և թէ դատախօսիքներից խնդիր ընդունելը պէտք է լինէր Մագիստրատում, որովհետեւ դատաւորներն առանձին-առանձին, ատեանից դուրս ոչ մի իրաւունք-ու իշխանութիւն չու-

նէին ոչ միմեանց վերայ, ոչ էլ դատաւնդիրներէ վերայ։
Դատաւորներէ իշխանութեան տակ գտնուում էր Ատենադպիրը, որ դատարանի դիւանատան գլխաւորն էր։ Նա ընտրուում էր դատաւորների ձեռքով գիտնական, հայերէն իմացող և լաւ շարագրող մարդկանցից։ Ատենադպրի ձեռքով էին կատարուում դատարանի բոլոր գրադրութիւնները, նա էր դատաստանագիրքը գործածողը, օրէնքը դատաւորներին ցոյց տուողը, հասկացնողը, օրէնքը պահպանողը և գործերի կանոնաւորութեան և օրինաւորութեան վերայ հսկողը։

Ատենադպիրը ընթացիկ գործերի համար պահում էր երեք գիրք՝ դատարան մտած թղթերի, դատարանից արձակուած թղթերի և աւուրց գիրքը կամ աւուրական ժուռնալը։ Առաջին գրքի մէջ էջերի ձախ կողմում նա նշանակում էր դատարան մտած թղթերի համառօտ բովանդակութիւնը, իսկ աջ կողմում ամեն մի թղթի դէմուդէմ - նորա ստացած լուծումն դարձեալ համառօտ կերպով։ Երկրորդի մէջ գրում էր դատարանից արձակուած բոլոր թղթերի համառօտ բովանդակութիւնը, իսկ աւուրական ժուռնալում արձանագրում էր եղած դատերի բովանդակութիւնը և դատաւորների վճիռները։ Այդ գրքերը, որոնք ամեն տարուալ համար լինում էին առանձին-առանձին, ատենադպիրը դատաստանագրքի հետ միասին պահում էր մի արկղում, որի բանալին գտնուում էր միայն իւր մօտ։ Տարին վերջանալուց լետոյ, նա առնում էր հին գրքերի պատճէնները, որ նոցա միշտ առ ձեռն պատրաստի ունենալ իւր մօտ, իսկ ընագրերը դնում էր դատարանի գրքատունը, որ նոյնպէս անմիջապէս իւր իշխանութեան տակ էր գրանուում։ Ատենադպիրը, բացի իւր այդ բոլոր պարտականութիւններից, իբրև դատարանի դիւանատան գլխաւոր, պէտք է հսկէր և դիւանատան միւս ծառայողների վե-

րայ, պէտք է հսկէր, որ Թարգմանիչը կանոնաւոր կերպով Թարգմանէր լանձնուած Թղթերը, օրինակողը կամ գրագիրը կանոնաւոր կերպով ընդօրինակէր, և այլն:

Դատաւորների իշխանութեան տակ, բացի ատենադպրից, գտնուում էին «ստարոստան», ատենապետը և բանտապետը: Ստարոստայի ձեռքին կենտրոնացած էր դատարանի բոլոր դրամական մասը. նա էր տուգանքները ժողովողը, հարկեր հաւաքողը: Դրամական հաշիւների համար ստարոստան պահում էր երկու գիրք՝ օրացույց կամ գիրք աւուրց և գիրք յատկական հաշուոյ: Առաջին գրքի մէջ նա կարգով գրում էր դատարանի դրամների՝ տուգանքի, հարկերի և ծախսերի մանրամասն ելեմուտքը, իսկ երկրորդի մէջ նա գրում էր ամեն մի դրամի հաշիւ առանձին՝ տուգանքինն առանձին, հարկերինն առանձին, ծախսերինն առանձին, և այդ գրքերի մէջ նշանակուած հաշուով նա պատասխանատու էր դատաւորների առաջ բոլոր փողերի համար:

Հայոց դատարանի ատենանում գրուած էր երկու սեղան. նոցանից մէկը նշանակուած էր դատաւորների համար, իսկ միւսը, որ զետեղուած էր առաջնի աջ կողմը, յատկացրած էր ատենադպրի համար: Թարգմանչի, օրինակողի և առհասարակ գիւանատան սեղանները գտնուում էին ատենանից դուրս: Ատենան լինում էր, բացի կիւրակի և տօն օրերից, ամեն օր, իսկ եթէ շատ կարեւոր գործ պատահէր, մինչև անգամ և տօն օրերը: Առաջին դատաւորը դատավարութեան ժամանակ նըստում էր մէջ տեղը, միւս երկու դատաւորները բռնում էին նորա աջ ու ձախ կողմը, ատենադպիրն իւր սեղանի մօտ, իսկ ատենապետը կամ պահապանը կանգնում էր դրան մօտ, որ պահպանէ դատարանը և ատենահրաւիրէ դատախազներին:

Դատը լինում էր երկու տեսակ՝ բանաւոր և գրա-

ւոր: Բանաւորն իսկոյն և եթ վերջանում էր, որովհետեւ
 դատը բերանացի էր լայտնուում և իսկոյն էլ լուծումն
 էր ստանում, իսկ գրաւորը կամ դարձեալ իսկոյն վեր-
 ջանում էր, կամ լետաձգուում էր: Գրաւորներէց իսկոյն
 լուծումն էին ստանում այն գործերը, որոնք շատ պարզ
 էին և մանրամասն քննութիւն կամ հետազոտութիւն
 չէին պահանջում: Ատենադպիրը կարգում էր կողմերի
 ներկայացրած թղթերը՝ դատախազի բողոքագիրը և ա-
 պացուցագիրը և պատասխանատուի պատասխանը և ա-
 պացուցները, իսկ դատաւորները հարց ու փորձ անելով,
 շուտով վերահասու էին լինում ճշմարտութեան և տա-
 լիս էին իւրեանց վճիռը. նոքա մեծաւ մասամբ աշխա-
 տում էին դատախնդիրներին հաշտեցնել: Իսկ եթէ գրա-
 ւոր գործերը բարդ էին լինում ու կնճռոտ, ինչպէս,
 օրինակի համար, առևտրական գործերը, որոնք պա-
 հանջում էին հաշիւների և գրքերի մանրամասն քննու-
 թիւն, դատաւորները նոցա վճռելու համար երկու մի-
 ջոցի էին դիմում. նոքա կամ առաջարկում էին վիճող
 կողմերին կազմել վճռահատական կամ մեղատօրական
 դատաստան և այդպիսով վերջացնել գործը և կամ գոր-
 ծի քննութիւնը լանձնում էին ժողովրդի այն դասակար-
 գի պետին ու նորա օգնականին, որ դասակարգին պատ-
 կանում էր դատախնդիրը: Դասակարգապետն այդպիսի
 դէպքերում հրաւիրում էր դատախնդիր կողմերի ցույ-
 մունքով և ցանկութեամբ երկու արժանահաւատ, պա-
 տուաւոր և գործին տեղեակ մարդ և նոցա հետ միա-
 սին քննելով գործը, ներկայացնում էր դատարանին իւր
 քննութեան արդիւնքը, որ և հիմնուելով նորա վերայ-
 տալիս էր իւր վճիռը:

Եթէ պատահում էր այնպէս, որ դատախնդիր կող-
 մերէց մէկն անբաւական էր մնում դատաւորների վճռից,
 նա իրաւունք էր ստանում իսկոյն առնել վճռի պատ-

ճէնը և ներկայացնել իւր բողոքի հետ միասին հետեւեալ դատաստանական ինստանցիային, որ կազմուած էր իննը հոգու ատեանից: Այդ իննը հոգին ընտրուած էին ժողովրդի ամենապատուաւոր, հասկացող և օրէնսգէտ մարդկանցից, նոքա պարտական էին հսկել, որ դատաւորները կանոնաւոր կերպով կատարեն իւրեանց պաշտօնը, պարտական էին հարկաւոր գէպքերում բռնելու դատաւորների տեղը և ջնջելու, քանդելու կամ բեկանելու նոցա անարդար կերպով տուած վճիռները: Իսկ եթէ դատախազին այդ իննը հոգու վճռից էլ անբաւական էր մնում, որ շատ սակաւ և կարելի է ասել, գոնէ, առաջին ժամանակները համարեալ թէ չէր պատահում, այն ժամանակ նա իրաւունք էր ստանում դիմել «նամէստնիկական» կառավարութեան կամ նորա տեղը բռնող Դատաստանական պալատը, որովհետեւ հրովարտակով Հայոց դատարանը դրուած էր նամէստնիկական կառավարութեան իշխանութեան ներքոյ իբրեւ վճռաջինջ ատեանի: Թէ բանաւոր և թէ գրաւոր դատի վճիռներն իսկոյն արձանագրուում էին Աւուրական ժուռնալում և ստանում էին իւրեանց զօրութիւնը հէնց նոյն օրը:

Հայոց դատարանի առաւելութիւնն այն էր, որ գործը հեշտութեամբ, առանց երկար ու բարակ գրագրութեան և ձևապաշտութեան և, որ գլխաւորն է, շատ կարճ միջոցում էր վերջանում. գործի դատաւորների քննութեան տակ մնալու ամենաերկար ժամոճակամիջոցն էր երեք ամիս: Մեր ձեռքին գտնուում են Առաջին դատաւոր Թումաս Ալաճալեանի դատաւորութեան ժամանակ կազմուած երեք տարուայ՝ 1803, 1804 և 1805 թուականների աւուրական ժուռնալները, որոնք պարունակում են իւրեանց մէջ բազմաթիւ վճիռներ բազմատեսակ գործերի մասին, որոնցից մի քանիսը

բաւականին բարդ են և դժուար լուծելի, բայց և այնպէս նոցանից շատ քչերն են յետաձգուած, իսկ ահագին մեծամասնութիւնը ստացել են իւրեանց վճիռը հէնց նոյն օրը:

Մեր ձեռքին գտնուած աւուրական ժուռնալները գրուած են հին, կապոյտ, հաստ թղթի վերայ տգեղ և անկանոն ձեւագրութեամբ և տեղական ժողովրդական բարբառով խառն գրաբառի հետ: Ժուռնալների էջերի գլխին գրուած է՝ «Աւուրական ժուռնալ», իսկ ձախակողմեան լուսանցքում, որ երեք դժով երկու մասի է բաժանուած, գրուած է վճռի կամ արձանագրութեան համարը և ամսաթիւը այսպէս.

1805 թ.

ԱՒՈՒՐԱԿԱՆ ԺՈՒՌՆԱԼ.

Համ.
Գրկ.

100. 6. Նախիջևանցի պետրոս տէր օվանէսովն դարէխէս առաջ 1795: թվումն մաքլէրի ժուռնալումն համար 28 ձեռք դնելով կու ծախէ իւր մէկ խանէ տեղիցն տունին լետեի սէմթէն էռէսուն իննը կաղ ռուստ կաղով և լանքն խանէի լանքով տեղ Կարապետ Նիկողոսովին քսանը հինգ ռուպլի: և նալ նո կու ծախէ քաղաքս բնակօղ աստաւնօղ պարոն յօթնիկ ասւատուր էթմէկճի օղլուին անցեալ 1804 թումն լուլիսի 7-ին ամրացուցանելով ստալօվօղ ժուռնալովն 124 համարօջն ձեռնարկութեամբ դատաւորաց ամրագիր կուտալ այս Պետրոսը: Ի ներքօղ ինքն ձեռք դնելով ասելով թէ տունիս լետեին մէկ կտօր տէղ ծախեալ էի էռէսունը իննը կաղ ռուստի կաղով և լանքն խանէի լանքով: որ ամրագիրն այն էթմէկճի օղլու ասվատուրի կինն ինձ տվի էր պահէլու ես կորուցի անոր համար այս ամրագիրն վէրստին կուտամ այսուկէտե մէկ մը մասն չունի տէլի ձեռք կու դնէ: դարձեալ վէրոլ լիշեալ Կարապետ Նիկողոսովն ծախէլուն լետու

տունին հարափալի կողմիցն տէղ կու ծախէ կօմէշին միրտիչին թէ խանէիս պօլեօշն տէլի ալթմս ախպէս տաղա հանելով կողէր բօխօխէր վասն ալն լիշեալ ասովատուր էթմէկէն օղլուի որդին եկեալ հանձերց ամրագրօշն խնդրեանց իւր ամրագրի զօրութեամբն տէղն: և մեք վերահասու ըլալով հրամայեցինք որ չաբվի իւր տված երկու տապրա ամրցուցած ձեռագրի զօրութեամբն տրվի նմա էթմէկէն: օղլուն ախպէս վերջ արինք հրամայեցանք մենք դատաւորօքս:

1804 թ.

ԱՒՈՒՐԱԿԱՆ ԺՈՒՌՆԱԼ

Համ.
Փետ.

3. 15.

1803 ամին լուրիսի ամսոյն մէջն Նախիջևանցի ճին- ճի էղլեալօվի որդին հինգ տարէկան տղալ Նախիջե- ւանցի մէշչանին խաղար օվանէսօվ տապախին զըս- տէրն հէտ խաղալով Նոյալ Մկրտչի տղան տանակով զարկիլ է խաղարի աղջիկանը սօլ աչկն հանիլ է և լէտ քան մի աւուր նա մկրտչին կիւմի գնացիլ է ա- պսլ էրկուսն ալ սապի ըլալօշն և քօվէրն մարդ ոչ դտանելով ոչ էն իմացեալ թէ ինչ կերպիւ աչկն է- յած վասն ալն մտածիլ ին թէ մկրտչի տղան զարկիլ է տէլին հապալ ալտնի չէ ալս թվումս աղջիկաննը հալրը տապախ խաղար օվանէսօվն եկ մագիստրաթս խնդրեաց թէ իմ աղջիկս քօռ էղաւ ինծ մէղք էղաւ տէլի և մագիստրաթս նորա խաղարի խէղճալօվ և մկրտիչ ճենճիօվէն քսաննը հինգ ռուբլի առաւ էրիթ հէքիմի ըստակ ապալ օրինօք ոչինչ չէր հասնէր ո- րօվհէտն սապի էլին էրկուսնալ և երկրորդումն զար- կածս մարդ տէսնօղ չիքար իւրեանց մտածելօշն ալն- պէս համարիլ ին թէ մկրտչի տղան զարկիլ է տէլին վասն ալն նալ սապի աղջիկանը հալրը խաղար օվա- նէսօվն ըսկն ալն քսանը հինգ ռուբլին ստացաւ և բաւական եղև որ ալսու լէտն նորալ մկրտչի կամ որ- դոյն հէտ վասն ալն պանի համար տաւալ տալալալ չունէծածին ձեռագրեաց ժուռնալս ալս:

1803 թ.

ԱՌՈՒՐԱԿԱՆ ԺՈՒՌՆԱԼ

Համ.
Յուն.

2. 12. Նախիջևանցի մէջլանին բախալ անանիւսասօյն եկ մագիստրաթս խնդրեաց ի վէրայ եղպօրն Թումասին որ ալս երեկօյի եկաւ գիշերն իմ տունս հարբած նէր հակ գոլօվ որքան առասպէլ խոսկէն ետին զիս անողորմաբար ծէծից և մագիստրաթս տէսաւ որ նորա աննեալին երէսն նշանն կար վասն ալն մագիստրաթս նորա Թումասին պատժէլու էր և նալ Թումաս խընդրեաց և վօտքն ընկաւ իւր եղպօրն անանեալին մէղակոչից և նալ եալ Թօղութին շնորհից պարըշվէցան որ եթէ մէկ անգամը տաճաւ ալնմ կէրպիւ հարբածութիօվ նորա անանեալի տունն երդալ ավէլի պակաս կալածնէր ասէ և մէմալ շիքանէթի քանը ալնժամ մագիստրաթս ինձ Թումասին անողորմաբար պատիժ տալ և ես հնազանդելով ձէռագրէցի ժուռնալս ախու լէտև մէմալ նորա տունն վօտք կօղէլու չիմ:

Մագիստրոսի Ռուսաց դատաստանական մասը կազմակերպուած էր, ինչպէս որ ասացինք, տէրութեան ընդհանուր օրէնքների հիման վերալ՝ Նա բաժանուում էր երկու գլխաւոր մասի՝ քրէական և քաղաքացիական մասերի և կառավարուում էր առանձին ատենադպրի և նորա իշխանութեան տակ գտնուած գիւանատան ձեռքով: Այդ ատենադպիրը նշանակուում էր տէրութեան ուսաստիճանաւորներից, նա, բացի իւր ատենադպրական պարտականութիւններից, կատարում էր և մի տեսակ պրոկուրորի, տէրութեան աջքի, հսկողութեան գերը Հայոց Մագիստրատում և կոչուում էր «Ստրեապչի»: Նորա իշխանութեան տակ, բացի իւր գիւանատան ծառայողներից, գտնուում էին և գիւղերի ուս տեսուչները: Քաղաքի ստրեապչին և գիւղերի տեսուչներն ալն «պահպանիչքն» և «այցելուքն» էին, որոնք հրո-

վարտակի հինգերորդ յօդուածի զօրութեամբ պէտք է նշանակուէին պաշտպանելու Հայերին, չ'խառնուելով, մասնակից չ'լինելով նոցա դատաստանական և առհասարակ կառավարութեան գործերին: Վի քաղաքոյ և 'ի գեղօրայս սակս պահպանութեան հարկաւոր պատահմանց՝ կարգեսցի յատուկ անձինս 'ի ռուստաց, ասուած է հրովարտակի հինգերորդ յօդուածի մէջ, որք և ոչ ունիցին մասնակցութիւն դատաստանական գործոց սոյն բնակչացն՝ այլ եղիցին միայն պահպանիչք և այցելուք նոցին:

Ոստիկանութեան ծառայութեան համար ընտրուում էին երկու արժանաւոր մարդիկ, որոնք նոյնպէս կոչուում էին «դատաւոր» և Մագիստրատում իւրեանց ներկայ գտնուած ժամանակ մասնակցում էին Հայոց դատարանի ատենական գործերին և դատավարութեան իբրեւ երկրորդ դատաւոր: Այդ ոստիկան-դատաւորներից մէկը կատարում էր իւր ոստիկանութեան պաշտօնը քաղաքում, միւսը — Հայկական շրջանում (Армянскій округ)՝ հինգ գիւղերում, 18 Պօլուդէնկա աւանի մօտ և Սամբէկ ու Զուլեկ գետերի ափերում ձգուած ագարակներում (хуторъ) և Դօնի միւս երեսում: Թէ քաղաքի և թէ Հայկական շրջանի դատաւոր-ոստիկանները իւրեանց ձեռքի տակ ունէին հասարակ ոստիկաններ: Շրջանի ոստիկան-դատաւորի ձեռքի տակ գտնուած հասարակ ոստիկանները ձիաւոր էին և այդ պատճառով կոչուում էին «Աթլը-կարաուլ», իսկ քաղաքի ոստիկան-դատաւորինը հետեակ էին և կոչուում էին «Բէշլը», այսինքն հնգապետ: Բէշլիները, բացի իւրեանց համար որոշուած ռոճկից, ստանում էին և տաս-տաս կոպէկ վարձատրութիւն այն մարդկանցից, որոնց մէկի մասնաւոր խնդիրքով դատարան էին տանում: Նոքա ընդամենը վեց հոգի էին. նոցա պաշտօնի նշանը մի-մի կար-

միր-կանաչ շերտերով ներկած փայտ կամ գաւազան էր, որ կրում էին նոքա քաղաքում շրջելու և իւրեանց պաշտօնը կատարելու ժամանակ:

Թէ առաջին և երկրորդ դատաւորները և թէ ոստիկան-դատաւորներն ընտրուում էին երեք տարի ժամանակով ժողովրդի բոլոր դասակարգերից՝ աստիճանաւորներէց, վաճառականներէց, մէշչաններէց և արհեստաւորներէց: Ընտրուածները պէտք է լինէին, նախ, ազնիւ, հասկացող մարդիկ, որ կարողանային իւրեանց վերայ դրած ծանր ու բարդ պարտականութիւններն անկաշառք և անաչառ կերպով կատարել, երկրորդ, նիւթական կարողութեան տէր, որ կարողանային, առանց վնասելու իւրեանց անձնական գործերին, առանց քայքայելու իւրեանց տնտեսական և նիւթական դրութիւնը, անձնատուր լինել հասարակաց գործերին: Ահա այդ դատաւորներն էին այն «պետերը», որոնք հրովարտակի դարձեալ նոյն հինգերորդ յօդուածի զօրութեամբ պէտք է ընտրուէին վիճակահանութեամբ և կառավարէին ամբողջ հայ հասարակութեան գործերը: «Ձկնի բնակութեան ձերոյ 'ի յատուկ քաղաքոյ յանուանեցեալ Նախիջևան 'ի կողմն Պօլուդենկին, ասուած է այդ մասին հինգերորդ յօդուածում, հրամայեմք հաստատել անդ մագիստրատ, և անդ ըստ ձերոյ օրինաց և սովորութեանց վարել դատաստանս և ղերաւունս, ընտրելով ի ձէնջ զդատաւորս վիճակաձգութեամբ»:

Բ.

Քաղաքի կառավարութեան ձևն էլ, ինչպէս դատարանի և ոստիկանատան, այնպէս չէր, ինչպէս բոլոր Ռուսաստանում: Չիշտ է, 1785 թուին, երբ հրատարակուեց քաղաքային կառավարութեան ընդհանուր կա-

նոնադրութիւնը, Նախիջևան ևս ուղարկուեց այդ կանոնադրութիւնի, մի օրինակ և կարգադրուեց նորա հիման վերայ քաղաքագլուխ ընտրել և կազմակերպել քաղաքային խորհրդարանը կամ «Դումը», բայց տէրութեան այդ կարգադրութիւնն անհնարին եղաւ իրագործել, որովհետեւ թէ այդ կանոնադրութեան հիման վերայ ընտրուած քաղաքագլուխը և թէ նորա նախագահութեամբ կազմակերպուած վեց իրաւասուններից բաղկացած խորհրդարանը, ժողովրդի դեռ Ռուսաստանի ընդհանուր կարգ ու կանոնին, լեզուին և օրէնքներին ընտելացած չ'իյնելու պատճառով, անկարող եղան հասկանալ օրէնքի հոգին: Քաղաքային կառավարութեան գործերին կանոնաւոր ընթացք տալու համար և օրէնքի իմաստը չըմբռնելուց առաջ եկած խառնակութիւնները, խռովութիւնները և երկպառակութիւնները դադարեցնելու համար, ինչպէս ուրիշ այսպիսի դէպքերում, այս անգամ էլ ժողովուրդն իւր առաջաւորների բերանով դիմում է իւր առաջնորդին և խնդրում է նորա խորհուրդը և աջակցութիւնը: Յովսէփ արքեպիսկոպոսը, իբրեւ աջալուրջ և կարօտեալ հօտի շահերին նախանշախնդիր հովիւ, այս դէպքում ևս կարողանում է օգնել գաղթականներին: Նա լաւ հասկանալով, որ բոլոր անյաջողութիւնների պատճառը քաղաքային նոր կանոնադրութիւնն է, որ ժողովուրդը պատրաստուած չէր ըմբռնելու և իրագործելու, գործ է դնում իշխանութեան առաջ իւր մեծ հեղինակութիւնը և ազդեցութիւնը և խափանում է նորա գործադրութիւնը Նախիջևանում, հիմնուելով կայսերաշնորհ հրովարտակի վերայ: Բայց որովհետեւ եղածը խափանելուց լետոյ, պէտք էր նորա տեղ մէկ ուրիշը դնել, որ միևնույն ժամանակ համապատասխան լինէր և ժողովրդի ըմբռնողութեան կարողութեան և չ'հակասէր տէրութեան:

օրէնքերին, նա ձեռնարկում է գրելու իւր «Ռաշնադրութիւն միաբանութեան» կոչուած թուղթը, նորա հիման վերայ 1795 թուի մայիսի 26-ին կազմակերպում է «Քաղաքական Դումը» և յանձնում է նորան քաղաքի կառավարութեան գործը:

Այդ թուղթը կամ կանոնադրութիւնը, որ սրբազանը 1795 թուականի օգոստոսի 8-ին տպագրելով Ս. Նաչի տպարանում, բազմաթիւ օրինակներով 'ցրուել է ժողովրդի մէջ, կազմուած է մի յառաջաբանից և 13 յօդուած կանոններից: Յառաջաբանում յայտնուում են թղթի կազմուելու պատճառները, իսկ յօդուածներում միայն կանոնադրութեան նախագիծը կամ հիմնական կէտերը: Կանոնաւոր և մանրամասն հրահանգ կամ կանոնադրութիւն նախիջևանի հայկական քաղաքային խորհրդարանը երբէք չէ ունենում. նա իւր երկարատեւ գոյութեան ընթացքում ղեկավարուում է միայն Յովսէփ արքեպիսկոպոսի տուած բանաւոր հրահանգներով և կեանքում մշակուած և օրէնքի զօրութիւն ստացած զանազան կանոններով: Տասներեք նախագիծ յօդուածները մի տեսակ երգմնագրի ձև են կրում, որովհետև նոքա կարգացուել, արտագրուել, կնքուել ու վաւերացուել են նոյն իսկ 1795 թուականի Մայիսի 26-ին քաղաքային խորհրդարանի բացման ժամանակ: Հայկական խորհրդարանի նորընտիր անդամներն այդ ժամանակ Յովսէփ արքեպիսկոպոսի ներկայութեամբ երդուել են խաչի և աւետարանի վերայ սրբութեամբ պահպանել այդ կանոնադրութեան ամեն մի յօդուածը և սերնդէ սերունդ հաւատարիմ մնալ նորա գլխաւոր սկզբունքին: Եօդուածների բովանդակութիւնը հետևեալն է. Անուամբ Աստուծոյ և Նորին սրբազնութեան Յովսէփ արքեպիսկոպոսի հաճութեամբ մենք ներքոյ ստորագրուած 24 հոգիս յօժարակամ յանձնառու եղանք լի-

նել մեր նախիջևան քաղաքի հոգաբարձու այս պայմաններով՝ ա) Համաձայն լինել միմեանց հետ և միաբանութեամբ աշխատել և նպաստել մեր քաղաքի բարեկարգութեան, կատարելով ստանձնած պարտականութիւններս հաւատարմութեամբ, առանց կրքերի, ինքնասիրութեան և կեղծաւորութեան. բ) Մեզ հոգաբարձուներիս սիրով լինել քաղաքագլխի և դատաւորների հետ, ինչպէս որ վայել է պատուաւոր մարդկանց, հեռացնելով մեր միջից հեռն ու նախանձը, չարն ու ատելութիւնը նորաշէն քաղաքիս արգիւնաւորութեան համար. գ) Անհետ անել այն բոլորը, որ սորանից մի փոքր առաջ նսեմացրին մեր քաղաքի պայծառութիւնը, հալածել այսուհետեւ մեր միջից սինլքորներին և ընկերութիւն չանել ապստամբների և խռովարարների հետ, ազնուութեամբ հոգալ քաղաքի բարեկարգութեան վերայ, որպէս զի ամօթով չ'մնանք. դ) Միաբան խոստանում ենք հնազանդել Աստուծոյ կամքին և Նորա սուրբ պատուէրներին, հաւատարմութեամբ ծառայել մեր ամենաողորմած թագուհուն և նորա տուած փրկարար օրէնքներին, պատուել մեր սուրբ եկեղեցու կանոնները, խոնարհել մեր Հոգեւոր հօրը, ինչպէս մեր եղբայրութեան գլխաւոր անդամին և մեր քաղաքի ու հասարակութեան հիմնադրին. խոստանում ենք միակամ դէմ դնել նոցա, որոնք կ'ձգտեն խլել մեր օրէնքները և իրաւունքները, խնամք տանել մեր եկեղեցիների, վանքի վերայ սերնդէ սերունդ մինչև վերջը. ե) Դատաստանական կարգը մեր քաղաքում հաստատելուց և հասարակութեանս դրամական ելումուտը կանոնաւորելուց յետոյ, մենք Աստուծոյ առաջ խոստանում ենք վերահասու լինել գործերին և, առանց կրքերի ու կեղծաւորութեան, կառավարել նոցա: Եթէ մեր մէջ մի որ և իցէ առարկայի մասին անհամաձայնութիւն, տարա-

ձայնութիւն կամ թիւերիմացութիւն պատահի, խոստանում ենք նորա լուծումն թողնել մեր Սրբազան Հօր բարեհայեցողութեան, որպէս զի նա հաստատէ մեր վճիռներից կամ կարգադրութիւններից ամենաարդարը, ամենաօրինակաւորը. իսկ եթէ այդ պատահի նորա բացակայութեան ժամանակ, խոստանում ենք գործն այնպէս վճռել, ինչպէս որ ցանկանում է մեծամասնութիւնը և ոչ թէ ղեկավարուել ինքնասիրութեամբ և դատարկ երկպառակութեամբ ¹⁾. Ը) Սրբազան Հօր հաճութեամբ դպրոց հաստատենք այն տան մէջ, որ շինուած էր նախկին ատենադպիր-ստրեպպչի Յովսէփ Անդրէիչի համար, մինչև որ նորին սրբազնութիւնը դորա համար առանձին տուն շինէ, ինչպէս որ արդէն առաջարկել է Սյդ փոքրիկ դպրոցում երկու ուսուցիչ ռուսերէն և հայերէն գրել-կարդալ սովորեցնեն: Հայոց լեզուի ուսուցչի տարեկան ռոճիկը սրբազան հայրը թոյլ է տալիս եկեղեցական փողերից հատուցանել, իսկ Ռուսաց լեզուի ուսուցչին մենք պարտաւորուում ենք վարձատրել մեր ունեցածից: Սորա հետ միասին խոստանում ենք նորին սրբազնութեան ցանկութեան համաձայն հոգ տանել որքան ուսումնարանի, այնքան էլ մեր քաղաքի

¹⁾ Ցաւում ենք, որ մենք, չ'նայելով մեր գործ դրած բոլոր ջանքին, չ'կարողացանք ձեռք բերել Դաշնադրութեան թղթի բնագիրը, ուստի և ստիպուեցանք յօդուածների բովանդակութիւնն ալստեղից-ալստեղից քաղել, ժողովել: Այդպիսի հանգամանքներում, լալտնի բան է, մենք չէինք կարող ներկայացնել բոլոր յօդուածների լիակատար բովանդակութիւնը. մանաւանդ պակասաւոր և թերի մնացին 2 և 3 յօդուածները, որ և մենք բաց թողինք, հինգերորդ յօդուածից ուղղակի անցնելով ութերորդին: Մենք ալդ երկու յօդուածի մասին միայն կարողացանք իմանալ այն, որ դոքա վերաբերում էին դաղթականներին շնորհած հողերին և նոցա մատակարարութեան խնդրին:

չքաւորների, աղքատների և կարօտեալների վերայ. (Թ) Խոստանում ենք ընդհանուր ոլտերով պահել մեր Մագիստրատը նորա գործերին կանոնաւոր ընթացք տալ, լարգանք տաճել դէպի նորա այն իրաւունքները, որ արտայայտուած են Բարձրագոյն շնորհած ամենա-ողորմած Թագուհու արտօնութեան հրովարտակում, խոստանում ենք չ'պակսեցնել, չ'թուլացնել դատաւոր-ների և քաղաքագլխի արժանաւորութիւնը, վիճաբանե-լով նորա ունեցած իրաւունքների մասին, այլ անկեղ-ծութեամբ հետեւելով մեր ամենաողորմած Թագուհու բարի դիտումներին, աշխատենք մեր իրաւունքներն անխախտ և անդրդուելի պահել և չ'խնայենք դորա համար մինչև անգամ մեր կեանքը. Ժ) Եթէ սրբազան հօր բացակայութեան ժամանակ պատահի մեզ խորհրդակցութիւն ունենալ հոգւոր գործերի մասին, մենք պարտական ենք հրաւիրել խորհրդին նորա փոխանորդին կամ լաջորդին և նոցա հետ միասին վճռենք խընդիրը, որպէս զի դորանով հոգւոր և մարմնաւոր կառավարութեան մէջ խռովութիւններ ծագելու առիթ չ'տանք, ինչպէս որ մինչև ցայժմ պատահել է գաղտնի ժողովներում. Ժա) Խորհրդարանի կամ դումի համար ատենական օր նշանակենք շաբաթ օրերը և ժամադիր լինենք խորհրդարանում քաղաքագլխի և դատաւորների հետ միասին առաւօտեան 8 ժամից մինչև 12-ը. խորհրդակցենք ամեն բանի մասին, որ օգտաւէտ և շահաւէտ է քաղաքին և մեր հասարակութեան: Քաղաքից կարեւոր գործերով բացակայողները պարտական լինին յայտնել այդ մասին, իսկ քաղաքում գտնուողները, եթէ միայն հիւանդ չեն կամ մի որ և իցէ ուրիշ յարգելի պատճառ չունեն, նշանակուած ժամին անպատճառ գտնուեն դումում հասարակաց օգտի համար: Իւրեանց պարտականութիւնները կանոնաւոր կերպով չ'կու-

տարող և գործերին անհոգութեամբ վերաբերող հոգաբարձուներն երկու-երեք նախադգուշութիւններից լետոյ, արտաքսուեն մեր միջից և նոցա տեղն աւելի բարեխիղճերը ընտրուեն. ժբ) Եթէ մեր հասարակութիւնից մէկը կամենայ փոփոխել մեր հասարակութեան բարեկարգութիւնը, անհնազանդ գտնուելով մեր տուած խրատներին, արտաքսուի մեր հասարակութիւնից իբրև քաղաքի կարգերը խանգարող և ապստամբ անձն և, Յիսուս Քրիստոսի խօսքին համաձայն, ճանաչուի անբարիշտ և անօրէն. ժգ) Խնդրել, որ նորին սրբազնութիւնն այս կարգաւորութիւնը տպագրել տայ, որպէս զի ամենեքեան իմանան սորա մասին:

Նախիջևանի հայկական քաղաքային խորհրդարանը կամ դումը, ինչպէս երևում է այս երգմնաձև կանոններից, կազմուած էր 24 հոգաբարձուներից և Մագիստրատի հինգ դատաւորներից: Այդ 24 հոգաբարձուները, որոնք ընտրուում էին ժողովրդի ամենապատուաւոր անդամներից եռամեայ ժամանակով, ամեն շաբաթօր հաւաքուում էին Մագիստրատ և կազմում էին դատաւորների հետ միասին իւրեանց նիստերը քաղաքագլխի նախագահութեամբ: Նորընտիր հոգաբարձուներն երգուում էին ս. խաչի և աւետարանի վերայ խղճի մտօք կատարել իւրեանց ստանձնած պարտականութիւնները, հոգալ հասարակութեան գործերն այնպէս, ինչպէս հայրերը հոգում են իւրեանց ընտանեաց գործերը, խնամք տանել հասարակութեան ամեն մի անդամի վերայ, ինչպէս գերդաստանի գլուխները խնամք են տանում իւրեանց գերդաստանի անդամների վերայ. նոքա սկսում էին իւրեանց գործունէութիւնը, կարդալով Դաշնադրութիւն միաբանութեան թուղթը. այդ նոցա երգմնագիրն էր:

Դումի նիստերը տեւում էին առաւօտեան 8 ժա-

մից մինչև 12-ը, Նիստերին պարտական էին ներկայ գտնուել անպայման բոլոր հոգաբարձուները. բացակայութեան յարգելի պատճառ համարուում էին միայն հիւանդութիւնը և կարևոր գործերը: Բացակայ հոգաբարձուն նախօրօք պարտական էր իմաց տալ իր բացակայութեան պատճառների մասին, հակառակ դէպքում մի երկու-երեք նախազգուշութիւններից յետոյ, նա հանուում էր 24-ի միջից իբրև իւր պարտականութիւնները չ'կատարող, և նորա տեղն ընտրուում էր նորը: Հոգաբարձութեան պաշտօնից մերժուում էին և նոքա, որոնք թէև կանոնաւոր կերպով էին յաճախում դումի նիստերին, բայց անտարբերութեամբ և անհոգութեամբ էին վերաբերում իւրեանց ստանձնած պաշտօնին:

Պումի խորհրդակցութեան առարկայ լինում էին՝ քաղաքի բարեկարգութիւնն ընդհանրապէս, քաղաքի բնակիչների դրութեան և կենցաղավարութեան բարելաւութիւնը, ուսումնարանների և ուրիշ օգտակար հաստատութիւնների հիմնարկութիւնը, քաղաքի ելումուտքը և տնտեսական դրութիւնը, ճանապարհների և կամուրջների շինութիւնը, քաղաքագլխի եռամեայ դրամական հաշիւների ստուգութիւնը և ժողովրդի բարոյականութեան վերաբերեալ խնդիրները: Խորհրդարանում խնդիրները վճռուում էին ձայնի բազմութեամբ և իսկոյն և եթ իրադործուում էին. իսկ այն խնդիրները, որոնք պահանջում էին մանրամասն ծանօթութիւններ և մասնագիտական տեղեկութիւններ, արձանագրուելուց և խորհրդին մասնակցող հոգաբարձուների ստորագրութեամբ վաւերացուելուց յետոյ, ենթարկուում էին ամբողջ հասարակութեան դատողութեան և քննութեան:

Այդ հասարակութեան ժողովները, որոնք տեղի

էին ունենում խորհրդարանի նստին լաջորդող տօն օրերին, կազմակերպուած էին լինում ոչ թէ ամբողջ հասարակութեան անդամներից, այլ հոգաբարձուներից, դասակարգապետներից և նոցա օգնականներից, արհեստապետներից և նոցա օգնականներից, իսկ աւելի կարևոր դործերում և ուրիշ ամեն դասակարգերից հրաւիրուած գործին տեղեակ անձնաւորութիւններից: Հասարակութեան ժողովները կազմուում էին քաղաքագլխի հրաւիրանքով և նորա նախագահութեամբ: Այդ ժողովներում քննուելիք խնդիրները, եթէ ընտանեկան բնաւորութիւն էին կրում և չէին շօշափում կամ փոփոխում արգէն ընդունուած և հաստատուած կարգերը և օրէնքները, ինչպէս, օրինակի համար, զանազան ժողովարարութիւններ և յօժարակամ դրամական զոհաբերութիւններ, իսկոյն և եթ քննուում, վճռուում և արձանագրուում էին մի առանձին համախօսականի մէջ և իրագործուում էին կամ նոյն իսկ հոգաբարձուների կամ գորա համար ընտրուած առանձին մարդկանց ձեռքով. իսկ եթէ խորհրդարանի արձանագրած և հասարակութեան ժողովի քննութեան ենթարկած խնդիրներն այն տեսակից էին, որոնք չէին կարող վճռուել առանց թողլատուութեան կամ հաստատութեան բարձրագոյն իշխանութեան, լիազօրութիւն էր տրուում քաղաքագլխին, իբրև ամբողջ հասարակութեան ներկայացուցչի, իրաւունք ստանալու համար, միջնորդել ուր հարկն է:

Դումն իւր ժողովրդի բարոյականութեան վերայ հսկելու ստանձնած պարտականութիւնը կատարում էր, ղեկավարուելով այն սկզբունքներով ու կանոններով, որոնք յատուկ են ամեն մի նահապետական, պարզ կեանքով ապրող ժողովրդի: Այդ սկզբունքները և կանոնները, որոնք ի սկզբանէ անտի կատարուում էին քերանացի, աւանդաբար, 1817 թուականին ամփո-

փուլում են մի առանձին կանոնադրութեան մէջ, որ կոչուում է «կանոն անքակտելի և պայման լաւիտենական»։ Անքակտելի և լաւիտենական» կոչուում են կանոնները նորա համար, որ Նախիջևանի հասարակութիւնը կազմելով նոցա և լանձնելով 'Իումին գործադրելու, գործ է դրել իւր ձեռքից եկած բոլոր միջոցները, որ նոցա օրէնքի զօրութիւն տալ, անքակտելի կանոն և լաւիտենական պայման դարձնէ ժողովրդի համար։ Նա այդ նպատակին հասնելու համար, չէ բաւականացել միայն նորանով, որ վաւերացրել է նոցա իւր ներկայացուցիչների՝ քաղաքագլխի, հոգաբարձուների և պատուաւոր քաղաքացիների ստորագրութեամբ, այլ և հաստատել է տուել նոցա առաջնորդական մեծ կնքով և իրաւունք է ստացել առաջնորդից կորդալու և ղեկուցում անելու նոցա մասին եկեղեցիներում ²⁾։

²⁾ Մենք չօգտոր կառավարութեան հին թղթերի մէջ գտանք այդ «կանոն անքակտելի և պայման լաւիտենական» կոչուած թղթի իսկական պատճէնը։ Դա մի հին, կապտագոյն թղթի վերայ գրուած տետրակ է, որ պարունակում է իւր մէջ, բացի 39 հատուածից, և մի լաւաջաբան ու վերջաբան։ Որ դա կանոնների իսկական պատճէնն է—, կասկած չէ կարող լինել, որովհետեւ նորա վերջում գտնուում է 63 պատուաւոր քաղաքացիների ստորագրութիւն և քաղաքագլուխ Դանիէլ Կարակաչեանի հետեւեալ վաւերացուցիչ գրութիւնը. «Իսկըն և հաստատն ընդ քօբիայիս համեմատ է»։ Հետաքրքիր է նամանաւանդ այդ թղթի լաւաջաբանը. նորա մէջ լայտնուած են այն շարժառիթները, որոնք բռնադատել են նախիջևանցիներին մինչև 1817 թուականը բերանացի, աւանդաբար գործադրուած կանոնները ի մի հաւաքել և ամփոփել մի կանոնադրութեան մէջ։ «Որպէս զի մէք ի բնէ անտի մինչ ելանելոյն մէրում ի զրիմու, ամ. նալն ոք ըստ կարի և արժանեաց իրում կուկաւաւարվեր, ասուած է այդ լաւաջաբանում, որպէս զգենուլն, նոյնպէս և ուտէլ ըմպէլն չափաւորապէս, որ էր լոյժ գովելի և անպարսաւ. լի։ Այլ լետ ելանելն մէր ի զրիմու և ի բնակ-

Կանոնները բաղկացած են 39 յօդուածից կամ Հատուածից, որոնցից իւրաքանչիւրը պարունակում է

չին աստ ի քաղաքս Նոր Նախիջևան, ամ լամէ զամենայն վերասացեալ բարեկարգութիւնսն ի լաց թօղեցեալ էր ի մէնջ. և ամենայն ոք լինքն անձն իշխան կոչելով որպէս և կամէին զայնու պճնելին. և զգեցուցանելին զկոնալս զորդիս և զգստերս իւրեանց, և մանաւանդ անպատկան պարզես լաւելոյին ի զարդարանս, նաև զանազան ուտելեօք և ըմպելեօք անպատշաճ տեղիս ընդանախն և ալլն. Եւ որպէս զքաղաքս մէր կալ ենդ վերաձլեցողութեան բարեկարգ մագիստրաթին մէրում և ի նմա եղեալ արժանապատիւ գլաւալի և լարգելի դատաւորաց, նաև համախոհից նոցին ընտրեալ հոգաբարձուաց, որք միշտ տեսանելին ի վաղ ժամանակաց հետէ զայս աւելորդ արարողութիւնն և լետելով խոկալին բառնալով ի քաղաքէս մերմէ զալնպիսի անպատշաճ արարողութիւն հասարակութեանց, որպէս վասն ըսգինուելոյ հանդերձիցն կամ ի ժամանակ ամուսնացուցանելոյն զորդիս և զգստերս իւրեանց, առնելին վասն դստերացն զմոծածախ պռովս, և կամ որդոցն հարսանեաց աւելորդ զարդս, և ալլն որք կուպատնին առ հարսանիսն, և կամ լետ նշանին մինչ հարսանիքն տարուբերից բաղանեաց պանաց, ուստալից, աշճիից, քեմանեճիից և ալլոցն սոյն նմանեաց առնելին պարզես, և ի այն պիսեաց որք կու գործածին ի հարսանիս և ի ընդրեաց որոց բազումքն ելին անգոստեղիք և բառնալիք, նաև լստ կռուով պատճառք, որով արարողութեանցն լաղադաւ քանիցս անքամ հասարակութեան տումիւ և բարեկարք մագիստրաթիւ սաստիկ պատուէրս եղեալ, և տուքանիւք կապաքցեցեալ էր, բալց ի զուլատրութենէ վերատեսչաց, օր լաւուր աւելանալր զանպատշաճ արարմունքս, մինչ զմիմեանց օրինակ լինելով պատճառ լինելին տապալման զմիմեանս, և զչսփս իւրեան չի ճանաչելով պարտականս մնաին, որով զրկէին զալլս, և ինքեանք հասանելին, որ և իսկ բազումք հասին ի լետին և ի վատթար թշվառութիւն. Վասնորով մեք ամենեքեանքս միաշունչ և միախորհուրդ լինելով արարաք զայս լաւիտենական և անքակտելի կարգադրութիւնս, զի ի ներքոյ գրեցեալ 39 հատուածովս շարադասելոցն զբառնալիս բարձաք և զպատշաճաւորն նախ գրեցաք.

իւր մէջ զանազան բարոյական խրատներ և հայրական պատուէրներ: Այդ խրատների ու պատուէրների զօրութեամբ ժողովուրդը թէ իւր առօրեայ կեանքում և թէ բացառակի դէպքերում ու հանդիսաւոր օրերում՝ նշանդրէքի, հարսանիքի, կնունքի, ուխտազնացութեան և հրաւերքների ժամանակ պէտք է խոյս տար ամեն տեսակ շռայլութիւնից, վատնողութիւնից, զեղխութիւնից և նորամուտ ու վնասակար սովորութիւններից և պահպանէր միայն կեանքի այն եղանակը, այն վարքն ու բարքը, այն սովորութիւնները, այն հագնուելու և զարդարուելու տարազը, որ նոքա իւրեանց հետ բերել էին Ղրիմից:

Դուռը խտուրթեամբ հետեւում էր, որ կանոնների ամեն մի յօդուածը ճշտութեամբ կառարուի և ծանր տուգանքի ու պատժի էր ենթարկում անհնազանդ

և եթէ ոք ընդէմ արւմ կարգաւորութեանս լանդինիցի առնել ինչ, լայնփամ լայնպիսի անհնազանդ անձն, հատուսցէ հաստատեցեալ է մէնջ լաւարտ քանտիցի ալս գրեցեալ շտրաֆն առանց ներելոյ, և լետ ալնմ ըստ արժանեացն ևս ընկալցի ի հասարակութենէս մերմէ, անպատուութիւնս, վասնորոյ կըրկնակի հաստատութեան լաղազաւ խնդրեցաք մէք ի նորին քարձր սրբազնութենէ Տեառն Տեառն Յովհաննէս արքեպիսկոպոս և կաւալէր առաջնորդեն մերմէ, զի և նալ վերչաւորութեան հատուածօց, և ստորագրութեանց՝ մերոց, վերստին հաստատեցէ զյւր ըստորագրութեամբն և մէծ կնքօփն ամբացուցէ զայս լաւիտենական և անքակտելի պալմանս, և ի չեկեղեցիսն ևս քարոզելով ընդ բանիւ և նզովիւք պատուիբեացէ առհասարակ ժողովրդականացն մերոց, որ և ընդիմացողքն նախ սրբազան առաջնորդեն մերում ըստ հոգւոյ ընկալցին զպատիժս և ապա մարմաւորապէս ընդունիցին ի Մազխատրաթէս մէրում ըստ ժամանակնն եղեալ գլաւալի և դատաւորաց, լոյր աղագաւ և ստորագրեմք. որ եղև ի լունվարի 1-ին 1817-ին թւոր:

գտնուողներին ու ընդդիմացողներին: Տուգանքի վերաբերութեամբ ժողովուրդը բաժանուած էր չորս կարգի՝ հարստների, միջին կարողութեան տէրերի, չքաւորների և աղքատների: Կանոնների մի որ և է հաստուածը չ'կատարելու համար, հարուստները պարտական էին վճարել հարիւր ռուբլի, միջին կարողութեան տէր մարդիկ — եօթանասուն և հինգ ռուբլի, չքաւորները — յսուն և յարիւր, աղքատները — քսան և հինգ ռուբլի: Անհնազանդութեան և ընդդիմութեան կրկնուելու դէպքերում տուգանքի քանակութիւնն էլ կրկնուում, երեքնուում էր և վերջ ի վերջոյ փոխուում էր սաստիկ պատժի:

Տուգանքներից հաւաքուած գումարն երկու մասի էր բաժանուում՝ մէկ մասը տրուում էր քաղաքում գոյութիւն ունեցող «Աղքատաց գանձանակին», միւսը բաշխուում էր այն մարդկանց, որոնք յայտնում էին Դոմին այս ինչ կամ այն ինչ մարդու կանոնների հատուածների դէմ կատարած զեղծումները: Զեղծումներն երևան հանողներին վարձատրութիւնը բաշխուում էր համեմատաբար, նայելով թէ որ դատակարգին էր պատկանում զեղծում գործողը: Հարիւր ռուբլի տուգանք տուող յանցաւորից յանցանքը յայտնողին բաժին էր հանուում 20 ռուբլի, 75 ռուբլի տուողից — 15 ռուբլի, 50 տուողից — 10 և 25-ից — 5 ռուբլի: Եթէ պատահում էր այնպէս, որ կրկնապատկուած ու եռապատկուած տուգանքները և գործ դրուած խիստ պատիժներն անգամ չէին օգնում և զեղծումների ու զեղծում գործողների թիւը գնալով բազմանում էր, Դոմը խնդրում էր յաջորդից կամ հոգևոր կառավարութիւնից ծանուցում անել եկեղեցիներում, զգուշացնել ժողովրդին և լիշեցնել նորա անբակտելի կանոնը և յաւիտենական պալմանը:

Մեր ձեռքին գտնուում է «Բաղաքական տումի» 37 թուին «աստուածաբան» Թադէոս վարդապետ Բեկ-նազարեանին գրած թղթերից մէկը, որ պարզ կերպով ցոյց է տալիս, թէ Դումը Բնչ միջոցների էր գիմում և Բնչպիսի եռանդ ու գործունէութիւն էր ցոյց տալիս 1817 թուի կանոնները ժողովրդի մէջ ամուր պահելու համար: «Ի վաղնջուց ամաց անտի, գրուած է այդ թղթի մէջ, ըստ համախումբ խորհրդով հոգաբարձուաց յաղաքս քաղաքիս կանանց և աղջկանց ոսկեղէն և ա-կանակուռ զարդարանօք արգելումն եղեալ էր, յեկեղե-ցիս, ի խտրելէզի տօնավաճառն ³⁾, ի փողոց և ի հրա-պարակս շրջելոյ, իսկ ոմանք զայն արգելումն ի մո-ռացումն թողեալ լինելոյն, արդ նոյն իսկ կարգաւորու-թիւն վերստին վերանորոգեցաւ, ուրեմն բարեհաճեցի ձերդ ուրուութիւն յայնչ մասանց ի վաղիւն ի տօնի ծաղ-կագորգի, ըստ քաջ հմտութեան ձերում ծանուցանել ժողովրդեանցն: Եւնու մտաց, զի եթէ ոք զկնի քարոզի լիշեալ արգելմանցն ընդդէմ գտանիցի, յայնպիսին տու-ժեցեալ լինելոց է անպատուութեամբ, զայսմանէ և առ իւրաքանչիւր եկեղեցեաց քահանայիցն ևս առաջագրել զի նոքա ևս ծանուցեն ժողովրդոցն իւրեանց»:

Մագիստրատի գրադրութիւնների լեզուն ներքին գործերում՝ հաշուեգրքերում, արձանագրութիւններում

³⁾ «Խտրելէզ» կոչուում է Նոր Նախիջևանի Ս. Գէորգ եկեղեցու ուխտը, որ Նախիջևանցիք կատարում են Յունաց Ս. Գէորգայ տօնին, յայինքն Ապրիլի 23-ին: Այդ ուխտը, որ շարունակուում է երեք օր, բաղմաթիւ ուխտաւորներ է հա-ւաքում թէ քաղաքից և թէ շրջակայ հալ գիւղերից: Դոյն իսկ ուխտի օրերը մեծ տօնավաճառ է կազմուում եկեղեցու բա-կում, որ մի կողմից մեծ եկամուտ է տալիս եկեղեցուն, միւս կողմից էլ միջոց է տալիս վաճառականներին արդիւնաւոր կերպով առուտուր անելու:

և համախօսականներում կամ տեղական բարբառն էր կամ գրաբառախառն տեղական բարբառը, ինչպէս վերոյիշեալ Աւուրական Ժուռնալի լեզուն, իսկ արտաքին թղթակցութիւնների կամ գրադրութիւնների մէջ — աղաւաղուած գրաբառը: Երևում է, որ գաղթականների գիտութիւնը Հայոց լեզուի վերաբերութեամբ Ղուիմում շատ սահմանափակ է եղել, նոքա ընդհանուր նեղութեան մէջ ժամանակ չեն ունեցել հոգ տանել իւրեանց մատաղ սերնդի կրթութեան վերայ և բաւականացել են միայն նորանով, որ կարողացել են պաշտպանել իւրեանց ս. եկեղեցին և ժողովրդական բարբառը ⁴⁾: Այդ է պատճառը, որ թէ հոգեւորականութիւնը և թէ աշխարհականներից գիտնական համարուածները, ինչպէս, օրինակի համար, Հոգեւոր գաղտարանի և Մագիստրատի ա-

⁴⁾ Հայոց լեզուի գիտութիւնը Ղուիմի գաղթականների մէջ անկասկած սկսել է պակասել 1475 թուականից լեռոյ, երբ Ղուիմը ընկել է Տաճիկների ձեռքը և Հայերը չ'զիմանալով մահմեդականների լարուցած հաւածանքներին, թողել են իւրեանց ալդ երկրորդ հայրենիքը — «Մովսիսն Հալաստանը» և խումբ-խումբ ցրուել են զանազան կողմեր, իսկ մնացածները կորցրել են նիւթական կարողութեան հետ միասին և իւրեանց մտաւոր զարգացումը: Այդպէս չէ եղել սակայն 1475 թուականից առաջ. 1330 — 1475 թուականները, որոնք համարուում են Ղուիմի հալ գաղթականութեան ամենածաղկած ժամանակամիջոցը, ամեն բան գաղթականների կեանքում ծաղկած դրութեան մէջ է եղել և՛ նիւթականը և՛ մտաւորը: Այդ միջոցներում են կառուցուել բազմաթիւ մատուռները, եկեղեցիները և վանքերը, որոնց կիսականգուն աւերակները մինչև ցայսօր դեռ կան, ալդ միջոցներում են կոփուել և ընտիր փորագրութեամբ զարդարուել բազմաթիւ խաչքարերը, որոնցից մի քանիսը գաղթականները բերել են իւրեանց հետ և Նախիջևան և, վերջապէս, ալդ միջոցներում են վանքերի և եկեղեցիների հովանաւորութեան ներքոյ գրուել և կապալի բազմաթիւ ձեռագիր մատեանները:

տենադպիրները, հազիւ կարողացել են գրաւոր կերպով իւրեանց միտքն արտայայտել: Ով որ կարդացել է Հոգեւոր դատարանի հին գրադրութիւնները, Մագիստրատի «ժուռնալները» և բազմաթիւ արտաքին թղթակցութիւնները և գրադրութիւնները, նա անկասկած համոզուած կ'լինի, որ նոցա մէջ գործածուած լեզուն իսկապէս լեզու չէ, այլ մանկական թոթովանք, որ կարելի է հասկանալ միայն իմաստով և ոչ թէ լեզուի տրամաբանական շարադասութեամբ: Ուշիմ ընթերցողը նոցա մէջ ամեն քայլափոխում պատահում է տնկապ նախագասութիւնների, անհասկանալի և խառնուած ոճաբանութեան, գլխաւոր և երկրորդական իմաստների խառնափնդորութեան և դժուար ըմբռնելի հասկացողութիւնների և դատողութիւնների. նոցա մէջ բացակայում են քերականական ամենատարրական կանոնները, մտքի կանոնաւոր շարամանութիւնը, չենք ասում արդէն կէտադրութեան մասին, որ կամ միանգամայն չբկայ և կամ բոլորովին անկանոն է դրուած:

Հայկական Մագիստրատի Հայոց մասի դատարանից արձակուած թղթերը կրում էին «Ի Նախիջևանու Հայոց Մագիստրատէս» վերնագիրը և գրուում էին այսպէս.

«Ի Նախիջևանու հայոց մագիստրատէս

առ հոգևոր կառաւարութիւնդ

միլաւորութիւն

Թէպէտ կառաւարութիւնդ միլաւորականաւ իւրով ի մասին Պըլիւլը սարգսի որդու ասվադուրին և կնոջն ան հաշտութեանն թողուցեալ ըստ ամենայնի դատողութեան մագիստրատիս, բայց որով հետեւ չէ գործ մարմնաւոր կառաւարութեանս միշտ առաջի լինին նահանջմուէք, բայց այսու ամենայնիւ ըստ քրիստոսեան պատուիրանի վասն բառնալոյ զանհաշտութիւնս նոցին (որով վասն արեգակն ոչ է պարտ մտանել) հոգացեալ գոչեաց մագիստրատս զոգանջն որով ընդդիմանալն ըստ չարութեան բարոցն իւրով արկելաւ ի բանտ: Դուստի և այսու կարգաւորեցաւ միլաւորիլ առ այդ կառավա-

բուժիչնդ և պահանջել զի բարէհաճէսցի առաքել քահանայ տեղեակ աստուածալին օրինաց որ կարասցի գնալ առ կին նորին և խրատել զի հաշտեսցի և հնազանդեսցի առն ըստ օրինաց, իսկ եթէ ոչ լուիցէ լայնժամ արքելուլ զնա ի տան քահանայի միւլով մինչև հնազանդէսցի տալով նմա ի կերակուր միայն հաց և սոսկ ջուր, փետրվարի 28. 1828 թու —

աչի դտոր մարտիրոս խօճւ

եկդ դտոր պետրոս պապալսինօւ

եկդ դտոր ադամ լարութինօւ

եկդ դտոր խաչիկ ալխնւ

եկդ դտոր զազարոս լազրովա

Սոյն վերնագրով և սոյն իսկ ձեռով գրուում էին և Մագիստրատի Ռուսաց մասի թղթերը: Միայն մի զանազանութիւն կար. երբ որ թուղթը արձակուում էր տէրութեան մի որ և է հաստատութեան կամ պաշտօնական տնձի, գրուում էր ամբողջապէս ռուսերէն, իսկ եթէ Հայոց հաստատութեան կամ պաշտօնական տնձի —, մի կողմը ռուսերէն, միւս կողմը հայերէն:

Բանաւոր իրաւարանից արձակուած թղթերը կրում էին «ի բանաւոր իրաւարանէս» վերնագիրը և գրուում էին այսպէս.

«ի բանաւոր իրաւարանէս

առ Նախիջևանու հոգևոր կառաւարութիւնդ վերաբերութիւն.

Ընդ սոյն վերաբերականիւս ուղղևորեցեալ, մեծ սալացի Սարգիս պօշտան լովհաննէսօղլե, ումեմն ապօրէն ծնունդ զաւակն, ընդ վաթսուն ռուպլի դրամօքն, ի որդեգրութիւն առնելով, և լաստուստ ի գիւղն տարեալ ժամանակին, ի անցանելն սուրբ խաչ վանից լայնկուս, նոյն երեխայն կու մեռանի, և սալ սարգիսն առանց քահանայի, անձամբ անձին կութաղէ: և թէպէտ հանգամանք բազումք գոն, որով աստութեանց հարցմանց գիրն կալ ի մագիստրաթն մեր. սակայն զհամառօտն ասացաք: և մագիստրաթս մեր տեսանելով զայս արարմունս սորալ ընդդէմ հոգևոր կանոնի գոլ, վասն ալն և առաքեցալ, առ նոյն կառաւարութիւնդ, ի վերադատողութիւն և ի վճռահատութիւն, թէ ապաշխարութեամբ, և թէ պատժօք, և զորս

և իցէ ի կառաւարութենէդ կախեցեալ լինելոց է: ուրեմն և կառաւարութիւնդ բարեհաճեցի, լընկալնուլ զսալ ի վերադատողութիւն, և ի վճռահատութիւն, և զկնի անորիկ յորպիսութենէ վճռահատութեանն, ծանուցանել ի գիտութիւն մազխտրաթի մերում. եղև 1824 մայիսի 3 ումն. բօլիցէիսկօ չինոյիք՝ պաղտասար պառօնով:

Քաղաքային դումից արձակուած թղթերը կրում էին «ի քաղաքական տումէս» վերնագիրը և գրուում էին հետեւեալ կերպով.

«Ի քաղաքական տումէս

առ Նախիջևանու հայոց հոգևոր կառավարութիւնդ միաւորութիւն.

Գիտելի է որ զբաղում միջոցս երաշտութեամբ անցանի ե երկիրս ծարաւեալ կալ, և մօրեխքն յարկանէն բոլոր բուսն չերկրիս, վասնորոյ հասարակութիւնս մեր խորհելով պատշաճ և լոյժ հարկաւոր դատեցաք վասն անձրևոյ և վասն մորեխոյն ըստ սովորութեան և կանոնի նախնեաց մերոց, ի սուրբ լուսաւորիչ աւագ եկեղեցւոյ առաջիկալ կիրակիս որ ի ամսոյս 10 նում լաւուրն զպաղատանս վեր երգել առ ամենաբարձրեալն աստուած և խնդրել զքաղցր ցողն երկնային առ ի զովացուցանել զերկիրս ի ծարաւուտ, ուրեմն հարկ է որ նախագուշակս լինել և պատրաստել լինելիս, որոյ վասն վերակարգել զմի ոմն հաւատարիմ անձն ի աշխարականաց, զի ընդ միոյ քահանայի ըստ պատշաճի շրջելով զգրամս ժողովեսցէ, յորդորելով վասն առատելոյ, և ծանուցանելն հրաւիրմամբ առ նոյն աղօթս ի սուրբ եկեղեցին ծում և մաքուր սրտիւ նաև բարեհաճեցի կառավարութիւնդ, նախ գրել և հրաւիրել ի սուրբ խաչ վանիցն միմիայն զՅովհաննէս վարդապետն և ապա առ իւրաքանչիւր եկեղեցեաց դասագլուխ քահանայից ևս հրամայել, զի և նոքալ առ ժողովուրդս իւրեանց ծանուցեն և յորդորեսցեն ի նոյն պաշտօն աղօթս, և նուիրեսցեն առատօրէնն, վասն ողջակիզին, և ըստ արմ համայն սպասաւորօք եկեղեցեաց, հանդերձ ժողովրդովք, գումարեսցեն լիշեալ աւագ եկեղեցիս ի հանդէս պաղատանացն. ի 8 լունիսի որ ի 1823. քաղաքական գլուխ, վ. հայաճով:

Հայոց դատարանն անաղարտ կերպով շարունակում է իւր գոյութիւնը միայն 45 տարի՝ 1780-ից մինչև 1825 թուականը: Անցեալ տարի առաջին քառորդից յետոյ Հայոց դատարանը սկսում է հետզհետէ կորցնել իւր նշանակութիւնը, թուլանալ, ջլատուել և ընկնել, մինչև որ վերջնականապէս փակուում է 69 թուին: Նորա ընկնելու պատճառը լինում է, նախ, իշխանութիւնը, որ կամաց-կամաց հանելով Հայոց դատարանի իրաւասութեան պատկանած դատերի զանազան մասերը, թուլացնում է նորան և զրոյի հաւասարեցնում նորա նշանակութիւնը, երկրորդ, ինքը Հայ ժողովուրդը, որ տեսնելով Հայոց դատարանի իրաւասութեան և հեղինակութեան աստիճանաբար թուլանալը, փոխանակ նեցուկ լինելու նորան և աշխատելու բարձրացնել նորա ընկած նշանակութիւնը, ինքն էլ սկսում է անտարբերութեամբ վերաբերիլ դէպի իւր թանկագին սեփականութիւնը, նշանակութիւն չ'տալով Հայ դատաւորների վճիռներին և ամենաչնչին գործերի համար ևս դառնալով Մագիստրատի տէրութեան դատարանին:

Նախ և առաջ Հայոց դատաւորներից առնուում է ինը հոգու վճռաջինջ ատեան ունենալու իրաւունքը, յետոյ նոցա իշխանութիւնից հանում են պարտապանութեան վերաբերեալ բոլոր գործերը (ДОЛГОВЫЯ ДѢЛА): Առաջին իրաւունքը տէրութիւնը յատկացնում է նահանգի դատաստանական պալատի իրաւասութեան, երկրորդը—Տազանրոզ քաղաքում հաստատուած վաճառականութեան ատենին:

Իշխանութեան Հայոց դատարանի գործերին խառնուելու պատճառը լինում է նախիջևանցւոց յայտնի Բայեալեանի և Բաբիկեանի գործը: Քայալեանը և Բա-

բիկեանն անբուական մնալով իւրեանց գործի համար-
արձակած հալ դատաւորների և ինը հոգու ատեանի
վճիռներից, դիմում են բողոքով նահանգական իշխա-
նութեան, որ առիթ բռնելով այդ հանգամանքը և
նոյն ժամանակ հիմնուելով կայսերաշնորհ հրովարտակի
հինգերորդ յօդուածի և եղիցի ենթ իշխանութեան
նամէստնիկական կառավարութեան» (И БЫТЬ МАГИСТРАТУ ПОДЪ АПЕЛЛЯЦІЕЮ НАМѢСТНИЧЕСКАГО ПРАВЛЕНІЯ).
Խօսքերի բառացի նշանակութեան վերայ, հրամայում
է դադարեցնել ինը հոգու վճուաջինջ ատեանը և ամեն
մի բողոք դատաւորների վճռի դէմ այնուհետև մատու-
ցանել Եկատերինէսլաւի դատարանական պալատին:
Նախիջևանցիք չեն բողոքում Բարձրագոյն իշխանու-
թեան նահանգական իշխանութեան վերայ և նորա-
արած այդ տեղական կարգադրութիւնը զօրութիւն է ստա-
նում: Սակայն շատ հաւանական է, որ, եթէ հայերը
բողոքէին, Բարձրագոյն իշխանութիւնը յարգէր նոցա-
ցանկութիւնը և Հայոց դատարանի գործը թողնէր
նախկին դրութեան մէջ, որովհետև բացի նորանից, որ
ինը հոգու վճուաջինջ ատեանի ինստիտուտը գտնուում
էր տէրութիւնից Հայոց դատարանների գործածութեան
համար հաստատուած դատաստանագրքի մէջ, այլ և
շատ օգտուէտ էր ընդհանրապէս և դատաստանական
գործի համար: Նա շատ հեշտացնում էր թէ հայկա-
կան Մագիստրատի դատավարական գործունէութիւնը,
հաշտեցնելով դատաւորների վճիռներից անբաւական
միացած կողմերին, և թէ նահանգի դատաստանական
պալատի գործը, բողոքաւորների գործը հէնց քաղա-
քում վերջացնելով և նորանոր գործերով չ'ծանրաբեռ-
նելով առանց այն էլ արդէն ծանրաբեռնուած դատաս-
տանական պալատը: Պատմում են, որ մէկ անգամ Տա-
գանրօգի քաղաքապետը, որի իշխանութեան տակ գը-

Թընուում էր մինչև 1859 թուականը Նախիջևանն իւր
 հայկական շրջանով, Մագիստրատի գործերը քննելու
 ժամանակ նկատուում է, որ Հայոց դատարանի մասում
 համեմատաբար խիստ սակաւ գրաւոր գործ կայ և
 եղածներէից շատերն էլ հաշտութեամբ են վերջացած:
 Դատաւորները և ատենադպիրն այդ հանգամանքը մեկ-
 նում են Հայոց դատարանի անանձին կազմակերպու-
 թեամբ և գլխաւորապէս ինը հոգու հաշտեցուցիչ և
 խաղաղարար ներգործութեամբ: Քաղաքապետը լսելով
 այդ մեկնութիւնը, ասում են, շատ բաւական է մնում
 և կատակելով ասում է. «Խնդրում եմ, պարոններ, որ
 այսուհետև էլ շարունակէք գործերն այդ ուղղութեամբ
 վարել, միայն որ դրացիներէիդ այդ մասին բան չ'ասէք,
 մի գուցէ նոքա իմանալով ձեր դատարանի լաջողութեան
 գաղտնի խորհուրդը, ինքեանք ևս ցանկանան ձեր օրի-
 նակին հետևել, այն ժամանակ աստիճանաւորները ձեռ-
 նունայն ու խեղճ կ'մնան և ձեր հոգուն մեղք կ'լինի»:
 Ինը հոգու վճռաջինջ ատենանի ինստիտուտը հակառակ
 չէր ոչ տէրութեան օրէնքներին և ոչ գաղթականնե-
 րին շնորհած կայսերական հրովարտակի իմաստին. նա
 բոլորովին համապատասխանում էր երջանկայիշատակ
 Եկատերինէ կայսրուհու «ըստ ձերոյ օրինաց և սովորու-
 թեանց վարել դատաստանս և զիրաւունս» խօսքերին:
 Ինը հոգու ատենանի փակուելուց յետոյ, Հայոց դատա-
 րանի բոլորովին փակուելը միայն ժամանակի խնդիր է
 դառնում:

Դատարանի վիճակին ենթարկուում է և «քաղա-
 քական տուժում»: Ժամանակի ընթացքում իշխանութիւնը
 նորանից խլում է քաղաքագլխից և քաղաքի տնտեսա-
 կան մասի միւս պաշտօնեաներից հաշիւ պահանջելու
 իրաւունքը և անհասարակ քաղաքի տնտեսական մասի
 հաշուեւեմութեան գործն ենթարկում է նահանգական

կառավարութեան իրաւասութեան, խլում է նորանից և ներգործական դեր խաղալու, գործերին ընթացք և ուղղութիւն տալու հեղինակութիւնը և լստկացնում է նորան միայն քաղաքագլխին խորհրդակից լինելու իրաւունքը: Քաղաքագլուխներն էլ օգտուելով հանգամանքից, աշխատում են դուրս գալ 24-ի հսկողութեան տակից և բոլորովին ինքնագլուխ լինել: Նոքա սկսում են ամեն գործում ինքնագլուխ վարուել, գործել իւրեանց սեփական պատասխանատուութեամբ, առանց նշանակութիւն տալու հոգաբարձուների կարծիքներին, մինչև անգամ խորհրդի ևս չ'հրաւիրելով նոցա, շատ անգամ էլ միայն ձեականութիւնը պահպանած լինելու համար խորհրդակցելով: Նոցա հետ: Միւս կողմից ժողովուրդն էլ իւր դատապարտելի անտարբերութեամբ նպաստում է Դումի փակուելու գործին: Նա սկսում է անխտիր ամեն մէկին հոգաբարձու ընտրել, շատ անգամ էլ անտարբեր գտնուելով, բոլորովին ընտրութիւն չէ անում, որով մէկ կողմից ձգում է Յովսէփ արքեպիսկոպոսի այնքան մեծ աշխատութեամբ կազմակերպած և սրբագործած «Դումը», միւս կողմից չամբողջացնելով նորան, զրկում է նորան կանոնաւոր կերպով գործելու իրաւունքից: Մոռացուում է Սրբազանի «Դաշնադրութիւնը» և այն երդումը, որ հասարակութիւնն իւր ներկայացուցիչների բերանով արել էր ս. խաչի և աւետարանի վերայ՝ անխախտ պահել իւր իրաւունքները և շնորհած արտօնութիւնները: Մեռնում, ոչնչանում է հին սերունդ իւր հին ուղղութեամբ, իւր ազգային աւանդութիւններով, առաջ է գալիս նոր սերունդ նոր ուղղութեամբ, նոր ձգտումներով, նոր շահերով և անհետանում է այն սրբազան աւանդը, որ առաջինն այնքան գուրգուրանքով կտակել էր երկրորդին:

Թէ որտեղ է հասած լինում հայկական հաստա-
ԼՈՒՄԱՅ

տուժիւնների աղաւղուելը, խանգարուելը—, այդ երևում է նորանից, որ վերջին ժամանակներում ոչ ոք այլ ևս չէ կամենում եղել ոչ հոգաբարձու, դատաւոր, ոչ մինչև անգամ քաղաքագլուխ ընտրուել, հոգաբարձու, դատաւոր, որ առաջին ժամանակներն այնքան յարգելի, այնքան պատուաւոր են եղել: Քաղաքի ծերունիներից շատերը մեզ պատմել են, որ ինքեանք ընտրուած լինելով մի որ և է հասարակաց գործի պաշտօնատար, ամեն ձեռքից եկած միջոցներով աշխատել են, որ չ'հաստատուեն իշխանութիւնից, որ բեկանուի իւրեանց ընտրութիւնը. այդքան ընկած, անարգուած են եղել վերջերումս դատաւորների, հոգաբարձուների և հասարակաց միւս պաշտօնները: Քաղաքային խորհրդարանի այդպէս քայքայուելու և ընկնելու պատճառով վերջին ժամանակներում արդէն քաղաքային գործերը բոլորովին կենտրոնանում են քաղաքագլխի ձեռքին, որ միահեծան իշխանութեամբ կառավարում է բոլոր գործերը, անհրաժեշտ դէպքերում միայն դիմելով հասարակութեան ժողովների օգնութեանը:

Հասարակութեան ժողովներն էլ հետզհետէ փոխում են իւրեանց առաջուայ կազմակերպութիւնը և բնաւորութիւնը: Առաջ այդ ժողովները հրաւիրուում էին խորհրդարանի որոշումով և արձանագրութեամբ և կազմուում էին դատաւորներից, հոգաբարձուներից, դատակարգապետներից ու նոցա օգնականներից և քաղաքի այն պատուաւոր մարդկանցից, որոնց հոգաբարձուները վճռելիք գործի համար անհրաժեշտ կ'համարէին հրաւիրելու, իսկ վերջերում նոքա հրաւիրուում էին միայն քաղաքագլխի ցանկութեամբ, որոշումով և կազմուում էին քաղաքի միայն հարուստ տանուտէրերից, աղաներից և դատակարգապետներից: Հինը ճշտութեամբ պատկերացնում էր հասարակութեան կարծիքը,

որովհետև թէ դատաւորներն ու հոգաբարձուները և թէ դասակարգապետներն ու նոցա օգնականները հասարակութեան քուէարկութեամբ էին ընտրուում, իսկ նորը ներկայացնում էր հասարակութեան միայն հարուստ դասակարգի կարծիքները, որովհետև, բացի դասակարգապետներից ու նոցա օգնականներից, որ հնի պէս հասարակութեան քուէով էին ընտրուում, նորա միւս բոլոր անդամները չէին ընտրուում, այլ իբրև տանուտէրեր արդէն իւրեանց զրուլութեամբ էին անդամ համարուում հասարակաց ժողովներին:

Հայկական Մագիստրատի վերջնականապէս փակուելու խնդիրն առաջին անգամ բարձրանում է 66 թուին: Այդ ժամանակներն արդէն մշակուել ու հրատարակուել էին երջանկայիշատակ Աղեքսանդր Բ-ի նոր դատարանական օրէնքները և սկսուել էր նոցա գործադրութիւնը: 66 թուականի Ապրիլի 13-ին հրատարակուած Բարձրագոյն հրամանի հիման վերայ ամեն տեղ ձեռնարկել էին փակել Մագիստրատները, դատաստանական «բատուշները» և կարգադրութիւն էր ելել նոցա տեղ հետզհետէ նոր կարգերը հաստատել: Յայտնի բան է, այդ ընդհանուր լեզափոխութեան ժամանակ, երբ բոլոր հինը, մասնաւորը վերանում էր և տեղը բռնում էր նորը, բոլորի համար հաւասարապէս պարտականացուցիչը, Նախիջևանն իւր գիւղերով չէր կարող ընդհանուրից բացառութիւն կազմել. նա պէտք է եմթարկուէր ընդհանուր հոսանքին, ընդունէր անթրութեան ընդհանուր օրէնքները և կարգերը և կորցնէր իւր բացառակի զրուլութիւնը, իւր արտօնութիւնները, իւր հայկական բնաւորութիւնը:

Երբ առաջին անգամ ստացուում է Եկատերինաւսլաւի նահանգական կառավարութիւնից հրամոտն Հայկական Մագիստրատը փակելու, Նախիջևանի քաղաքա-

գլխի պաշտօնակատար Սաղաթիէլ Քայեալեանը Հասարակութեան ժողով գումարելով և ներկայացնելով նորան իշխանութեան կարգադրութիւնը, առաջարկում է խորհրդակցել, թէ արգելք որքան յարմար են նոր դրուելիք կարգերը Նախիջևանի Հասարակութեան և որքան նոքա Համասլատասխանում են 1779 թուին Հայերին շնորհած կախերական հրովարտակին ⁵⁾։ Հա-

⁵⁾ Քաղաքի հասարակութեան ժողովներին մասնակցում էին և այն 115 հոգի գիւղացիները, որոնք, իւրեանց թուիքութեան պատճառով, ի սկզբանէ անտի առանձին գիւղ չէին կազմել, այլ քաղաքացիների հետ միասին բնակութիւն էին հաստատել քաղաքում։ Այդ գիւղացիները, թէև օրէնքով պահել էին իւրեանց իրաւունքներն իրանց լատկացրած հողերի վերայ, թէև նոքա քաղաքի ցուցակների մէջ գիւղացի էին լինում և կոչւում էին «Սաբանչի», բայց երկրագործութեամբ չէին պարապում, այլ երկար ժամանակ բնակուելով քաղաքում, ընդունել էին քաղաքացւոց վարքն ու բարքը, ապրելու եղանակը, պարապմունքը և բարձի թողի էին արել իւրեանց հողերը։ Միև հալ գիւղացիներն էլ օգտուելով ալդ հանգամանքից, սխել էին վարել, ցանել սաբանչիների պարապ թողած հողերը և վաւելել նոցա արդիւնքը, ինչպէս իւրեանց սեփականութեան։ Քաղաքում ապրող գիւղացիներն արգելք չէին եղել, չէին բողոքել իւրեանց սեփականութեան ուրիշների ձեռքն անցնելու համար և կամաց-կամաց կադմուել էր մի այնպիսի դրութիւն, որ հալ գիւղերը սխել էին ալդ հողերն իւրեանց սեփականութիւնը համարել. ժամանակը, սովորութիւնն էլ, կտրծես, սրբագործել էին նոցա ալդ իրաւունքը։ Սակայն ժամանակի ընթացքում հանգամանքները փոխուում են. հողերի գինը բարձրանում է, քաղաքի ապրուստն էլ հետզհետէ թանգանում ու զժուարանում է։ Ահա հէնց ալդ ժամանակները Սաբանչիները լինում են իւրեանց հողերի մասին և կամենում են տիրութիւն անել նոցա, բայց պատահում են արգելքի։ Հալ գիւղացիներն երկար ժամանակ վաւելած լինելով նոցա հողերի արդիւնքը, լաւտնի բան է, չեն ուզում զրկուել իւրեանց ալդ աւելորդ արդիւնքից և բա-

սարակութիւնը, որ մինչև այդ ժամանակ չ'հասկանալով իւր ունեցածի նշանակութիւնը և չ'գնահատելով նորան, անքան անտարբեր էր գտնուել, որ թույլ էր տուել համարեա՛ թէ ոչնչանալու, այժմ, կարծես թէ, զարթնում է խոր քնից և սկսում է ճիշդ թափել ազատելու նորան իսպառ կորչելուց։ Նա հարիւր ութ մարդու ստորագրութեամբ հետևեալ համախօսականն է կազմում. «1866 թուի Յունիսի 27-ին Նախիջ'ւան քաղաքի բոլոր դասակարգերից կազմուած հասարակութիւնը քաղաքում գտնուած բոլոր տանուտէրերի ոչ պակաս քան երկու երրորդի ներկայութեամբ և քաղաքապետի պաշտօնակատար Պարոն Սաղաթիէլ Քայեալեանի նախագահութեամբ կայացած ժողովում զանազան հասարակալին խնդիրների շարքում խորհրդակցութիւն ունեցաւ և հետևեալի մասին՝ որովհետև համաձայն Բարձրագոյն կամաց բոլոր տէրութեան սահմաններում կատարուում են դատաստանական վերանորոգումներ, որ, ինչպէս երևում է իշխանութեան կարգադրութիւնից, հաւասարապէս տարածուում է և մեր վերայ, ուստի և հասարակութիւնս կ'կամենար խորհրդակցել, թէ արդեօք նոր դատաստանական կարգերն ո՞րքան կարող են

ցէ ի բաց մերժում են ճանաչել նոցա իրաւունքը հողերի վերայ, Դատ է բացուում. երկու վիճաբանող կողմերն էլ մեծ նիւթական զոհողութիւններ անելով, բաւական երկար ժամանակ չափում են դատարանի շէմքը, մինչև որ վերջ ի վերջոյ օրէնքն ու արդարութիւնը լաղթում են և դատը վճռուում է յօգուտ «Սաբանչիների»։

Քաղաքում ապրող գիւղացիները հարիւր տարի քաղաքում ապրելուց լեռու, թողնում են քաղաքը և 30 տուն ժողովրդով տեղափոխուում են Սամբէկ գետի ափը, որտեղ գտնուում էին նոցա հողերը (6080 օրավարաչափ) և կազմում են վեցերորդ հալկական գիւղը, որ կոչուում է «Եկատերինական» կամ գետի անունով՝ «Սամբէկ»։

վերաբերել և մեր հասարակութեան, որ մինչև ցայսօր առանձին Բարձրագոյն շնորհած արտօնութիւններ ունէր: Կարգաւորուեց՝ խնդրել պ. քաղաքագլխի պաշտօնակատարից, որ նա այդ խնդիրը նախ և առաջ ենթարկէ քաղաքային խորհրդարանի հոգաբարձուների, իբրև քաղաքի առաջաւոր մարդկանց, քննութեան և նոցա այդ մասին յայտնած կարծիքը նորից առաջարկէ հասարակաց ժողովին: Հոգաբարձուները համաձայնում են իւրեանց կարծիքը յայտնել այդ մասին ոչ պաշտօնապէս, իբրև քաղաքի հոգաբարձուներ, այլ իբրև մասնաւոր մարդիկ. և խնդրում են հրաւիրել իւրեանց այդ մասին կայանալիք նիստերին այլ ևս ուրիշ պատուաւոր քաղաքացիներ:

Սակայն ոչ հասարակութեան և ոչ առաջաւոր մարդկանց ժողովների վճիռներն են հետևանք ունենում: Նիշտ է, մի առ ժամանակ թէ Հայոց դատարանի և թէ Դռամի փակումը լետաձգուում է, բայց 69—70 թուականներին վերջնականապէս Հայկական Մագիստրատը փակուում է և հայ հասարակութիւնն ենթարկուում է տէրութեան ընդհանուր օրէնքների իրաւասութեան և կառավարութեան ընդհանուր օրէնքների եղանակին ու ձևին:

Մագիստրատի փակուելովը, վերջապէս, դադարում են այն անվերջ գանգատները և զրպարտութիւնները, որ ի սկզբանէ անտի դրացի քաղաքների տեղական իշխանութիւնը սովորութիւն էր արել անել Նախիջևանի կառավարութեան վերայ: Այդ գանգատներն ու զրպարտութիւններն առաջ էին գալիս երկու պատճառից՝ մէկ որ տեղական իշխանութեան շատ էլ ախորժելի չէր, որ Նախիջևանն ունենալով իւր առանձին կառավարութիւնը, չէր ենթարկուում նորա իշխանութեան, երկրորդ, որ գորանով տեղական պաշտօնեաները և աստի-

ճանաւորները շատ անգամ արդարացնում էին իւրեանց ծուլութիւնն, անգործութիւնը և գործ կատարելու անընդունակութիւնը: Պատահում էր, օրինակի համար, որ Նախիջևանի մօտ գտնուած տեղերից մէկում տեղի էր ունենում մի որ և իցէ գողութիւն կամ աւազակութիւն, որի հեղինակներին տեղական ոստիկանութեան չէր յաջողում գտնել, բռնել —, և ահա Տագաննորոգի քաղաքապետին կամ նահանգական իշխանութեան ալդմասին մօտաւորապէս հետևեալ բովանդակութեամբ դիմուցագիր էր ուղարկուում. «գողին կամ աւազակին ձեռք ձգելու համար մենք մեր ձեռքից եկած բոլոր միջոցները գործ դրինք և անպատճառ մենք կ'հասնէինք մեր նպատակին, եթէ միայն չ'լինէր Նախիջևանն իւր առանձին կառավարութեամբ, որ չէ ենթարկուում մեր իշխանութեան և որ նպաստում է գողերի և աւազակների իշխանութեան հսկողութիւնից թաքնուելուն»։ կամ թէ պատահում էր, դիցուք, մի սպանութիւն, մի լանդուզն ոճրագործութիւն, որի հեղինակները նոյնպէս խուսափում էին տեղական ոստիկանութեան հսկողութիւնից: Բարձր իշխանութիւնը մեկնութիւն էր պահանջում, լսողիմանում էր —, և ահա նորից մի արդարացուցիչ զեկուցումն էր ուղարկուում, որի մէջ բոլոր մեղքը բարձուում էր Նախիջևանի Հայկական Մագիստրատի վերայ:

Բոլոր շրջակայ տեղերից աւելի այդ ուղղութեամբ նամանաւանդ աշխատում էր Ռոստով քաղաքը, որ ամենամօտն էր Նախիջևանին և մի տեսակ նորա մրցակից ընկերն էր համարուում: Ռոստովն առաջ էր եկել այն փոքրիկ ամրոցից, որ կոչուում էր Ռոստով սրբոյն Դեմետրի և որի հողերի մի մասը տէրութեան կարգադրութեամբ անցել էր Նախիջևանի Հայերին: Ռոստովը թէև իւր աշխարհագրական դիրքի լարմարութեան պատ-

ճառով լցուել էր զանազան կողմերից եկած մարդկանցով, մեծացել և քաղաք էր դառել, թէև նորա առևտրական գործունէութիւնը ևս, ինչպէս Նախիջևանինը, հետզհետէ սկսել էր առաջ գնալ, բայց դեռ չէր կարողացել հասնել Նախիջևանին, ուստի և անբաւական էր և նախանձում էր նորա փառքին: Նա նախանձում էր գաղթականների յառաջադիմութեան, բարեկեցութեան, նա անբաւական էր, որ տէրութիւնը Հայերին այնքան հող էր յատկացրել, և ամեն բանից օգտուում էր իւր այդ նախանձն, անբաւականութիւնն արտայայտելու: Ել սուտ և բամբասանք չէր մնում, որ ռոստովցիք չ'տարածէին Նախիջևանի մասին, էլ քսութիւն, զրպարտութիւն չէր մնում, որ նոքա չուղղէին նախիջևանցւոց հասցէին:

Մըջկալ տեղերի Նախիջևանի վերաբերութեամբ բռնած այդ ուղղութիւնից ընդհանրապէս և Ռոստովի Նախիջևանի հետ ունեցած այդ յարաբերութիւնից մասնաւորապէս առաջ էր գալիս այն հանգամանքը, որ մէկ կողմից Նախիջևանի և հայ հասարակութեան անունը վատաբանուում և առակուում էր, իսկ միւս կողմից էլ Բարձրագոյն իշխանութեան սիրտը կասկած էր ընկնում Նախիջևանի առանձին կառավարութեան օգտաւէտութեան մասին: Ծիշտ է, Բարձրագոյն իշխանութիւնը լսելով Նախիջևանի մասին եղած բոլոր առարկութիւնները, շատ բանի ամենևին չէր հաւատում, շատ բան էլ քննելով հերքում էր, բայց կային այնպիսի բաներ, որ ինքն էլ ընդունում էր, որին ինքն էլ էր հաւատում, և աշխատում էր սահմանափակել Հայերի արտօնութիւնները և ջլատել հայկական հաստատութիւնների զօրութիւնը: 'Ի միջի այլոց, Նախիջևանն իւր կեղծ դրամ շինելու կենդրոն լինելու համբաւը, որ այնքան տարածուած էր անցեալում և որ այժմ ևս երբեմն լի-

շուրում է ⁶⁾, ստացել է Ռոստովի և շրջակալ ժողովրդի «ասէ-կօսէից»։ Այդ մասին կատարեալ առասպելներ էին պատմուում։ Ոմանք ասում էին, որ նախիջևանցիք իւրեանց հարստութիւնը ձեռք են բերել միայն կեղծ դրամ կտրելով, ուստի և երբ նախիջևանցւոց ձեռքին թուղթ փող էին տեսնում, հեգնելով բացականչում էին. «Այդ նախիջևանք փող է»։ Ոմանք էլ—«թէ նախիջևանցիք իւրեանց սուտ փող շինելու գործողութիւնը կարողանում են ծածկել իշխանութեան հսկողութիւնից, որովհետեւ իւրեանց դրամ կտրելու տան դռներին արջ են կապում», ուստի և նախիջևանցւոց պատահելիս, արջի քէֆն էին հարցնում, որով ուզում էին ցոյց տալ, թէ նոքա սուտ փող են կտրում, և ալլն և ալլն։

Սմենքը գիտեն, որ մօտ անցեալում կեղծ դրամ կտրելու ախտը շատ տարածուած էր Ռուսաստանի քաղաքներում. այժմ էլ, ինչպէս յայտնի է, այդ ախտը դեռ իսպառ արմատախիլ եղած, ոչնչացած չէ։ Սակայն ոչ ոքի մտքով չանգամ անցած չէ կեղծ դրամաշինութեան կենդրոն համարել այն բոլոր քաղաքները, որոնց

⁶⁾ Ներկայումս բոլոր միջնակարգ դպրոցներում գործածուող Ռուսաստանի աշխարհագրութեան ձեռնարկներում մենք պատահում ենք, օրինակի համար, հետեւեալ նկատողութեան. Հայերի մասին ընդհանրապէս և Նախիջևանի Հայերի մասին մասնաւորապէս. «Յոյները և Հայերը ապրում են գլխաւորապէս քաղաքներում և պարապում են վաճառականութեամբ. Նոքա ի բնէ խորամանկ են, հնարագէտ և ճարպիկ. նոքա ի ներքուստ հպարտ են, իսկ արտաքուստ փափկաբարոյ և սիրելի։ Այդ երկու ազգերը ևս նպատակ են դրել իւրեանց համար հարստանալու. երկուսին էլ առհասարակ նիւթականին վերաբերեալ գործերում հաւատ չեն ընծայում, նա մասնաւոր Հայերին, որոնք լաճախակի ամեն տեսակ միջոցներ գործ դնելով, աշխատում են փող ձեռք բերել, որին իբրեւ օրինակ կարող է ծառայել Նախիջևան քաղաքը, որ հռչակուած է

մէջ ալդպիսի գէպքեր են պատահել, ոչ ոքի մտքով անցած չէ գրամանենդութեան ալդ զազիր կեղտը քսելու ալն բոլոր քաղաքացիների երեսին, որոնց անդամներէց մէկը յանցաւոր է գտնուել ալդ գործում: Բայց Նախիջևանի վերաբերութեամբ ալդ ալդպէս է եղել. նա ուրիշների մեղքերի համար քաւութեան նոխազ է եղել:

Նախիջևանի կեղծ դրամի կենդրոն լինելու վատ համբաւին առիթ է տուել հետևեալ գէպքը, որ պատահել է լիսնական թուականներին: Քառասնական թուականներին Դօնի նահանգում բռնուում է մի ռուս-տուրքի Կրուտիկով ազգանունով մարդ, որ 50 ռուբլիանոց կեղծ թղթադրամներ կտրելիս և գիւղացիների մէջ ցրուելիս է լինում, բայց արգեօք ապացոյցների պակասութեան կամ մի որ և իցէ ուրիշ պատճառով նա իւր արժանի պատիժը չէ ստանում, ալլ արձակուում է և միայն օստիկանութեան հսկողութեան է ենթարկուում: Այս գէպքից մի քանի տարի յետոյ, 1850 թուականին Նախիջևանի Հայկական Մագիստրատը տեղեկութիւն է ստանում, որ մի քանի մարդ Նախիջևանում կեղծ դրամ են կտրում: Իսկոյն և եթ ժամանակիս դատաւոր-օստիկանները՝ Կրաւիլնիկովը և Մասլինիկովը հրաման են ստանում Մագիստրատից խիստ խուզարկութիւններ ա-

մաքսանենդութեամբ և ամեն տեսակ խարդախութիւններով: Ոկդրում զանազան ասէ-կօսէներից հաւաքած, լետոյ աւանդաբար և փոխառութեամբ ընդհանրացած այս տեղեկութիւնները մօցնելով իւրեանց ձեռնարկների մէջ, մենք չենք հասկանում դորանով ինչ են կամենում ուսուցանել իւրեանց սաներին Ս. Ա. Լեբեդեւը (Ս. А. Лебедевъ) և նորա ընկերակից մանկավարժները—որ Հայերը խաբերան են, մաքսանենդ են, խարդախ են: Ո՞րքան համապատասխան է մանկավարժութեան կանոններին արմատացնելը մանուկների սրտում ատեւութեան, թշնամութեան սերմեր դէպի մի ազգ, որի հետ ապագայում նոքա պէտք է ապրեն, պէտք է գործ ունենան:

ներ և անպատճառ գտնել ու կալանաւորել չարագործներին: Դատաւորները ճշտութեամբ կատարելով Մագիստրատի հրամանը, ստրեպչու պաշտօնակատար Գրախոսկու ընկերակցութեամբ գնում, գտնում են չարագործների որջը և ամեն բան տեղն ու տեղը բռնում են՝ մեքենաները, կիսապատրաստի դրամները և կալանաւորում են չարագործներին նոցա Նախիջևան գալու չորրորդ օրը:

Գործ է բացուում, քննութիւն սկսուում Մագիստրատի դատաւորների, գեներալ-նահանգապետի և Տագանրոգի քաղաքապետի աստիճանաւորների և գաղտնի ոստիկանութեան մասնակցութեամբ և պարզուում է հետեւեալը: Ռոստովի վաճառական Գոլուբինցեան իւր օգնական ռոստովցի երկու եղբայր Պոնոմարենների հետ միասին գալիս է Նախիջևան, վարձում է Ջեռնեանի տունը, ուր և, առանց նորան յայտնելու իւր նպատակը, տեղափոխում է իւր նոր բնակարանը: Նախիջևանում նա գտնում է մի Մահտեսեան ազգանունով մարդ, որ հմուտ փականագործ է լինում, հրաւիրում է նորան մասնակից լինել իւր ձեռնարկած գործին և սկսում է սուտ դրամ կտրել: Մահտեսեանը հրաւիրուում է նորահամար, որ նա իբրև հմուտ փականագործ կատարելագործէ մեքենան և վերացնէ այն պակասութիւնը, որ կասկած էր յարուցանում. կեղծ թղթադրամների գրերի մէջ երկու տառ միմեանցից աւելի հեռու են լինում տպուած, քան թէ էր իսկականի վերայ: Մեքենաներն արդէն բանեցրած են լինում և նման Կրուտիկովի մեքենաներին, 50 ռուբլիանոց դրամներն իւրեանց պակասութեամբ դարձեալ նման Կրուտիկովի կտրածներին, ինքը Գոլուբինցեան էլ՝ ազգական Կրուտիկովին: Հաստատուում է, որ այդ մեքենաները Կրուտիկովինն են և Գոլուբինցեան ու Պոնոմարեններն էլ — նորա գործի շա-

բունակողները, Գործի քննութեան այս հետեանքից երևում է, որ եթէ կեղծ դրամ կտրելու տեղը լինում է Նախիջևանը և մասնակցողներից մէկն էլ հայ, գլխաւոր գործիչները, սակայն, գործի բուն տէրերը լինում են ռոստովցի, ռուսի և մենք չենք հասկանում, ինչու այդ դէպքում կեղծ դրամ կտրելու չար համբաւը պէտք է կալէր Նախիջևանին և ոչ թէ Ռոստովին:

Մագիստրատի փակուելը, Հայերի իւրեանց արտօնութիւններից զրկուելը և Նախիջևանի անկումը զարմանալի զուգադիպութեամբ հանդիպում են միմեանց: Շատերն 'ի նկատի առնելով այդ զուգադիպութիւնը, կարծում են, թէ արտօնութիւնները մեծ նշանակութիւն են ունեցել Նախիջևանցւոց համար, նոցա օգնութեամբ է եղել, որ հայերը կարողացել են ծաղկեցնել իւրեանց քաղաքը և բարեկեցիկ դրութեան հասնել, հէնց որ նոքա դադարել են, վերջացել են, Հայերն էլ թուլացել են, քաղաքն էլ օրըստօրէ աղքատացել ու ընկել է (?):

?) Անտեղի չենք համարում դնել այստեղ հանդուցեալ Ս. Նաղարեանի կարծիքը Նախիջևանցոց արտօնութիւնների մասին, որ մենք գտնում ենք նորա նամակներից մէկում: «Ձեր քաղաքի և Ռոստովի միաւորութեան մասին, գրում է հանդուցեալն այդ նամակում իւր բարեկամ Գրիգոր Սալտիկեանին 67 թուի Հոկտեմբերի 12-ին, Դազմարա անուամբ, կարծեմ, լալտնած եմ իմ կարծիքը, որ և այժմ կը կրկնեմ, թէ ալումէ պիտի Ձեզ մեծ օգուտ լառաջանալ, որովհետեւ դուք Նախիջևանցիքդ Ձեր առանձնութեան մէջ, առանց լուսաւոր մարդերի հետ հաղորդակցութեան, պիտի միշտ անկեանք մնալիք, փաէիք և ամենեւին բնաջինջ լինէիք. այս մի տիեզերական օրէնք է ամենայն մարդու, ամենայն մարդկային հասարակութեան համար. մանաւանդ որ Դուք Հայերդ Ձեր բոլոր մինչև այժմ եղած քաղաքային կառավարութեան կարգերով ցոյց տուած չէք ոչ մի ձգտողութիւն դէպի լառաջադիմու-

Ընդունելով այն փաստը, որ արտօնութիւններն օգնել են Հայերին առաջին անգամները ոտքի կանգնելու, մենք այնու ամենայնիւ 70 թուականից քաղաքի անկման և Մագիստրատի փակուելու զուգադիպութիւնը միանգամայն պատահական ենք համարում։ Նախ և առաջ, երբ մենք այստեղ խօսում ենք Նախիջևանի անկման մասին, հասկանում ենք միայն քաղաքի անկումը, որովհետեւ գիւղերը չեն ընկնում, այլ 70 թուականից յետոյ էլ շարունակում են նոքա իւրեանց բնական ճանապարհով զարգանալ և առաջ գնալ, երկ-

թիւն (никогого стремленія къ прогрессу, къ движенію впередъ). բայց անդամ գնացած խաւար օրերի կարգերով կարելի չէ մեր օրերում գործ լաւաջ տանել։ Ով որ չկամի ճանաչել իւր ժամանակը և հետեւել դորա լաւաջաշարժ ընթացքին, դժա կուտէ ժամանակը իբրեւ իւր անպիտանացած որդիքը։ Այստեղ դանդաղի տեղիք չկալ, որովհետեւ աշխարհի և ժամանակի դատաստանը արդար է, ալդ տեղ անօգուտ և երեսակական բան է ցաւելը կամ արտասուելը։ Դու գիտես, ես բաւական կեցալ Ձեր Նախիջևանում, բաւական լաւ հասկացալ, Ձեր կեանքը, որ ունէի իրաւունք այսպէս խօսելու Ձեր հետ։ Այն ինչ մարդիկ են Ձեր Նախիջևանցիք. խօսքը հիւրասիրութեան վերալ չէ, ալ Ձեր հասկացողութեան վերալ, Դուք կը ցաւիք, որ Նախիջևանցիք Ռուսերի բերանով կը վատարանուն իբրեւ կռուարար, անմիաբան, անխաղաղ և անհանգիստ մարդիկ։ Ռուսաց դատողութիւնը շատ արդար և հիմնաւոր է. ուրեմն պիտոյ էր միայն նորա վերալ ցաւել, որ Նախիջևանցիք ալդպիսի մարդիկ էին և ալդպէս իւրեանց հասարակութեան տունը աւեր ու անապատ դարձուցին։ Եւ չգիտեմ ինչ գովելի բան կը տեսանէ Ռուսը Հայերի մէջ առհասարակ, և ալդ գովելի բանը կը դատապարտէ։ Բայց դատապարտելին արժանի է դատապարտութեան և ոչ թէ գովասանութեան։ Բայց մի մարդ, մի ժողովուրդ ունենալ վատթար բարք և պահանջէ իւր ընկերէն դորան գովասանութիւն — ալդ այժմեան օրերի խելքից դուրս բան է»։

որդ, անկումն ասելով, հասկանում ենք քաղաքի միայն նիւթականապէս ընկնիլը, աղքատանալը, որովհետեւ քաղաքի բարոյական և մտաւոր զարգացումը նորա արտօնութիւններ ունեցած ժամանակն էլ շատ բարձր աստիճանի վերայ կանգնած չէ եղել: Մեր կարծիքով Նախիջևանի նիւթականապէս ընկնիլը, աղքատանալը, ոչ մի կապ չունի նորա արտօնութիւնների հետ: Նախիջևանը նիւթականապէս պէտք է ընկնէր, եթէ մինչև անգամ նա պահպանած ևս լինէր իւր առաջուպի դրութիւնը, իւր արտօնութիւնները: Նախիջևանի նիւթականապէս ընկնելու գլխաւոր պատճառները պէտք է որոնել ոչ թէ նորա իւր ունեցած արտօնութիւններից զրկուելու մէջ, այլ այն աննպաստ հանգամանքների և պայմանների մէջ, որոնք վաթսուներկան թուականներից սկսած շրջապատում էին նորան: Նա այդ ժամանակներն արդէն համարեա՞ թէ կորցրել էր իւր Ղուիմից բերած արհեստները և անձնատուր էր եղել միայն վաճառականական գործերի, իսկ քաղաքի վաճառականութիւնը լաւ նաւահանգստի բացակայութեան, երկաթուղու գլխաւոր կայարանի, մաքսատան, տէրութեան զանազան հաստատութիւնների և ցորենավաճառութեան արտասահմանեան գրասենեակների շրջակայ քաղաքներում շինուելու ու հաստատուելու պատճառով անցել էր շրջակայ քաղաքներին և գլխաւորապէս Ռոստովին: Նախիջևանցիք, որոնց նիւթական բարեկեցիկ դրութիւնը կախեալ էր նոցա վաճառականական գործերից յայտնի բան է, չէին կարող անտարբեր մնալ գէպի քաղաքում և նորա շրջակայքում կատարուած այդ փոփոխութիւնը. բնական է, որ նոքա տեղափոխուէին այն տեղերը, որտեղ տեղափոխուել էր վաճառականութիւնը, որտեղ կենտրոնացել էր նոցա առևտրական գործունէութիւնը: Եւ հէնց այդպէս էլ լի-

նում է: Վաթնական թուականներից սկսում է մի գաղթականութեան հոսանք Նախիջևանից դէպի շրջակայ քաղաքներն ու գիւղերը, որից և առաջ է գալիս այն հանգամանքը, որ մի կողմից քաղաքը զրկուում է իւր հայ բնակիչներից, միւս կողմից նա բոլորովին դադարում է առևտրական կենտրոն լինելուց, առևտրական կենտրոն, որ նորա առաջուայ նիւթական ծաղկեալ դրութեան գլխաւոր պատճառն էր:

Բացի այս մասնաւոր պատճառներից, որոնք նւալաստում են քաղաքի նիւթականապէս աղքատանալու և ընկնելու գործին, Նախիջևանի գաղթականութեան վերայ ներգործում է և այն ընդհանուր աւերիչ օրէնքը, որ միշտ ներգործել է Հայոց բոլոր գաղթականութիւնների վերայ: Մի ընդհանուր պատմական ճշմարտութիւն է, որ հայ գաղթականներն ուր որ գնացել են, առաջին ժամանակները միշտ յաջողութիւն են ունեցել, շուտով ծաղկել, բարգաւաճել են, իսկ յետոյ կամաց-կամաց թուլացել, ընկել են: Անկասկած ալդ դէպքում ուժգին կերպով ազդում է գաղթականների վերայ նոցա նոր բնակութեան տեղերի բնութիւնը՝ ջուրը, կլիման և կեանքի փոփոխութիւններն ու նոր պայմանները: Գաղթականների առաջին սերունդը հզօր իւր հայրենիքից բերած տոկունութեամբ, աջքաքացութեամբ և ճարպիկութեամբ, կարողանում է իւր նոր բնակութեան տեղում ևս յաղթել ամեն տեսակ արգելքների և մի յայտնի աստիճանի բարօրութեան հասնել, իսկ յետագայ սերունդները մեծանալով ու սնուելով նոր կեանքի պայմանների մէջ, համեմատաբար աւելի ապահով կեանք ունենալով, կամաց-կամաց փափկանում, մեղկանում և կորցնում են իւրեանց հայրերի բնածին հայկական լաւ յատկութիւնները. ալլասեռութեան և սերհատութեան օրէնքների ներգործութիւնն իւր բո-

լոր կորստաբեր հետևանքներով շատ շուտով է երևան գալիս հալ գաղթականների մէջ ⁸⁾։

Ե. ՇԱՀԱԶԻԶ

1901 մարտի 20-ին.

Նոր-Նախիջևան:

⁸⁾ Քաղաքի ընկնելուն ոչ սակաւ նպաստում են և այն-
մշտական խռովութիւնները, երկպառակութիւնները և կու-
սակցական կռիւները, որ ի սկզբանէ անտի մինչև մեր օրե-
րը տեղի են ունենում քաղաքի հալ հասարակութեան մէջ։
Անցեալ դարի վերջերում, երբ դեռ նոր էր միայն հիմնա-
րկուել քաղաքը, հալ հասարակութիւնը պառակտում են «Ար-
քաղանական և Աքրահամեան» կոչուած կուսակցութիւնների
կռիւները, քառասնական և լիսնական թուականներին—
«Թալիբեան և Հալրապետեան» կռիւները և մեր օրերում—
«Բալաբանեան և Հակաբալաբանեան» անընդհատ մրցողու-
թիւնները։